

MINISTERSTWO PRACY
I POLITYKI SPOŁECZNEJ

Wolontariat osób dojrzałych w Polsce

Ekspertyza dla Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej

Filip Pazderski

Paulina Sobiesiak-Penszko

Warszawa, czerwiec 2012

Spis treści

Executive summary	3
Wstęp.....	7
1. Co to jest wolontariat – definicje	9
2. Niejednoznaczność pojęcia wolontariatu – kontrowersje i problemy definicyjne	12
3. Wolontariat osób dojrzałych w Polsce.....	13
4.1 Dane statystyczne	13
4.2 Modele zaangażowania osób dojrzałych w wolontariat	15
4. Uwarunkowania wolontariatu osób dojrzałych.....	21
5.1 Uwarunkowania prawne.....	21
4.2. Uwarunkowania społeczno-kulturowe	24
4.3. Uwarunkowania indywidualne	27
5. Wolontariat osób dojrzałych jako systemowe rozwiązanie istotnych problemów społecznych – jego miejsce w polskich i europejskich dokumentach strategicznych	33
6. Programy skierowane na aktywizację i wolontariat osób dojrzałych	35
7. Wnioski i rekomendacje dotyczące przyszłych działań.....	52
8. Bibliografia	60

Executive summary

Analyses in this text are built on the observation that Polish society, together with the European one, is continuously getting older. Prognosis presented by Polish General Statistical Office (GUS) show that number of Poles in the age of retirement will grow up to 9.6 million in 2035 (what can be compared to 6.8 million that were in 2008). This means that the share of elderly people within whole population will rise to 26.7%. Such situation calls for taking up special initiatives that will enable us to use all resources that currently stay dormant within the society for boosting economic growth and building social capital in Poland. Such measures shouldn't be limited only to the labour market, but rather shall be implemented with respect to all spheres of people's lives. One of such activities that could be taken up in a broader way is volunteering that brings wide range of possibilities and positive outcomes when related to the oldest members of the society. Several recommendations how it can be done in order to use in the best possible way the experiences and skills possessed by retired people (or those approaching this stage of life) are presented in this text.

While taking abovementioned approach this analysis uses a concept of 'mature people volunteering'. By doing so it relates to the group consisting of persons being more than 50 years old, irrespectively if they are still active on the labour market or already on their retirement (or obtaining other kind of pension, i.e. disability payment). This definition is rooted in Polish law, especially the Law on employment promotion and labour market institutions (Pol. *Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy*, Dz. U. of 2004, No 99, pos. 1001, with further amendments), where special measures dedicated to people of that age (50+) are established. In result, this text urges to treat volunteering as complementary to these measures and present it as an important tool of ageing society management. First two chapters of this text discuss also in a wider perspective definitional aspects of mature people volunteering. They present a concept of formal volunteering as it is enshrined in Polish law, especially in the Law on public benefit activities and on volunteering (Pol. *Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie*, Dz. U. of 2003, No 96, pos. 873, with further amendments). Moreover, it also briefly discusses an issue of different forms that volunteering may have, as well as some controversies that arise from this activity.

Once trying to develop mature people volunteering in Poland one has to remember about important obstacles that would have to be overcome. They are presented in the third and fourth parts of this analysis that are based on the main data from Polish and European survey

researches showing the situation of people 50+ on the labour market, as well as they place in the society. All these data show social and individual conditions of mature people activities in Poland. Thus, starting from evaluation of the statistical data on the level of Poles 50+ involvement in volunteering and other kinds of activities beneficial to the society we may observe that in comparison to the rest of Europe, elderly/mature people in Poland stay less active. Moreover, they are not willing to cooperate with other people on resolving common problems. While looking at these data we may also distinguish the main models of elderly/mature Poles involvement in volunteering. These can be divided with respect to the beneficiary group of such activities (whether these are their peers groups, own local societies or other social groups like youth and children) and thematic spheres of volunteers' activity (i.e. education, culture, local tradition, self-assistance, advocacy, free-time leisure organisation and so on). Last but not least, within these categories fall exemplary concrete forms of elderly people volunteering that are the most frequently met within mature Poles – such as third age universities, seniors' clubs, combatants' organisations, village housewives circles, self-assistance activities, intergenerational volunteering, assistance to neighbours and volunteering in hospices.

Furthermore, different spheres of conditions influencing mature people volunteering in Poland shall be identified once we want to discuss how to enlarge the level of such activities in our country. These areas can be divided into three main parts representing respectively legal, socio-cultural and individual conditions of volunteering. When first of them is concerned, some amendments in already existing law that would be beneficiary for boosting social activities of people 50+ development can be identified (they are presented in broader way in the analysis). Secondly, some attitudes and social skills that have been formed during communistic times and prevent larger involvement in volunteering within mature Poles belong to the next group. Moreover, while discussing this part we cannot forget about low level of trust between Poles that is shown in different social surveys and constantly prevents people from higher involvement in cooperation with others (also for common good purposes). The last group of these conditions is related to the individual obstacles, such as low self-esteem, poor health and poverty that are widely met within the oldest Poles. In this group also the knowledge of computing and day-by-day usage of relevant equipment is also the smallest within Polish society (and IT equipment is one of the tools which adaptation to volunteering is a trend currently growing the most). Without counteracting to these entire difficulties one cannot expect that Poles 50+ will be more eager to help others through volunteering.

All previously discussed aspects of mature people volunteering development are taken into consideration in next chapter of that analysis. It shows that this group social activity has already reached the level of public policies framework. Firstly, volunteering has been recognised within Polish strategic development documents that are currently being drafted. However, once we analyse closer their provisions some missing points with respect to volunteering might be observed and still can be corrected before the final versions of these strategies are adopted. Moreover, there are several different programmes supporting elderly people volunteering already implemented at different administrative levels (from European, through national, up to regional). Four examples of such initiatives are presented in this text (from the European Union, Great Britain, and two Polish ones) dealing with this topic from different perspectives and most interesting aspects of each are discussed. These good practices can be confronted with the main Polish programme supporting civil society operation in our country (Civic Initiatives Fund - FIO). While in its objectives we can find a place for mature people volunteering, some amendments can still be made in order to put special emphasis on the possibility of financing activities dedicated to such social activities development.

All above presented deliberations and their findings enables us to formulate several recommendations of activities/amendments that could help in developing mature people volunteering in Poland. They are presented at the end of this analysis and are divided in two main categories. First of these groups are recommendations of general/systematic nature that suggest some amendments within legal framework, public policies, as well as social care system dedicated to mature/elderly people at the local level. Second bunch of proposed amendments are dedicated to next generation of the Civic Initiatives Fund (FIO) and other social activities supporting programmes that would be developed in Poland in the future. From one side, suggestions related to their merits are presented there (i.e. implementation of the special programme strand dedicated to mature people volunteering support or financing activities aiming to build local multi-stakeholders partnerships for dealing with the mature/elderly people issues). On the other, some amendments could be also made within procedural aspects of such programmes implementation that would promote implementation of the mature people volunteering projects within such programmes. Firstly, they could be devoted to financing organisation of trainings for the future beneficiaries of these programmes (NGOs and other institutions working for public benefit) on mature volunteers involvement and management. Secondly, the system of extra points in the projects' proposals evaluation process could be added that would be granted to activities aiming into mature people

volunteering development through broad partnerships of local stakeholders active within particular local societies.

Wstęp

Starzenie się europejskich społeczeństw jest faktem. Według opublikowanego przez Komisję Europejską w kwietniu 2011 r. „Trzeciego raportu demograficznego”¹ odsetek ludności w wieku powyżej 65 lat wzrósł z 13,7% w 1990 r. do 17,4% w roku 2010. Prognozuje się w rezultacie, iż do roku 2060 osoby w tym wieku będą stanowiły już około 30% ludności Unii Europejskiej (UE). Jeszcze ważniejsze może być istotne zwiększenie się odsetka osób w wieku 80 lat lub więcej („najstarszych ze starszych”), który w latach 1990–2060 ma wzrosnąć nawet czterokrotnie. Proces ten nie omija również Polski. Główny Urząd Statystyczny prognozuje, że do 2035 roku liczba osób w wieku poprodukcyjnym może wzrosnąć nawet do 9,6 mln (w porównaniu do 6,2 mln w 2008 r.). W połączeniu z wynikającym z nizu demograficznego zmniejszaniem się liczby osób młodych, oznacza to, iż osoby w wieku emerytalnym² będą stanowiły w 2035 r. już 26,7% społeczeństwa³. Taka sytuacja zmusza rządy poszczególnych państw na kontynencie, w tym Polski, do podjęcia specjalnych działań związanych z organizacją funkcjonowania tak zmieniających się społeczeństw. Warto, by nie ograniczały się one do rozwiązań związanych z rynkiem pracy, lecz obejmowały także inne sfery ludzkiego życia. Tylko bowiem podjęcie tak wielostronnych działań może służyć osiągnięciu najlepszych rezultatów i maksymalnemu wykorzystaniu drzemiących jeszcze w polskim społeczeństwie zasobów. Na takich założeniach oparta jest niniejsza ekspertyza, poświęcona obecnemu stanowi oraz perspektywom rozwoju wolontariatu osób dojrzałych w Polsce.

W przedstawionych w dokumencie analizach przyjęto rzadko dotychczas spotykaną kategorię „wolontariatu osób dojrzałych”, obejmującą osoby w wieku 50 lat i starsze (w tym tzw. „młodych starych” (osoby w wieku 65-74 lata), „starych starych” (75-84 lata) oraz „najstarszych starych” (85 lat i więcej))⁴.

Autorzy starają się w ten sposób wpisać w ramy widoczne w obowiązującym obecnie prawie polskim, odnoszącym się do sytuacji osób w takim wieku na rynku pracy. W szczególności chodzi o ustawę o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz. U. z 2004 r., nr 99, poz. 1001, z późn. zm.), wprowadzającą specjalną grupę osób, które ze

¹ Por. <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/11/209> [dostęp: 15.05.2012].

² Wyliczeń dokonano przed zaprezentowaniem przez rząd projektu ustawy wydłużającej czas aktywności zawodowej.

³ Por. *Prognoza ludności na lata 2008-2035*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2009 oraz T. Schimanek, *Starzenie się społeczeństwa wyzwaniem XXI wieku*, [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor”, nr 25/2011, s. 8-9.

⁴ Typologia zbiorowości osób starszych Por. m.in. P. Szukalski, *Starzenie się ludności – wyzwanie XXI wieku*, [w:] P. Szukalski (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009, s. 23.

względu na wiek posiadają gorszą sytuację na rynku pracy i wymagają specjalnych form wsparcia ze strony odpowiednich instytucji państwowych. Można rozszerzyć rozumienie tego pojęcia i odnieść go także do aktywności społecznej, uznając za niezbędne podjęcie przez Państwo specjalnych działań także w tym aspekcie. Próbę pokazania, że jest to potrzebne podejmuje niniejsza ekspertyza.

Proponujemy zastosowanie w niej tak szerokiego rozumienia pojęcia „osoby dojrzałej” także ze względu na obecną w Polsce potrzebę edukowania do aktywności społecznej dorosłych Polaków, szczególnie tych, którzy proces edukacji przeżyli w czasach komunizmu, kiedy wynaturzeniu uległo pojęcie pracy społecznej. W dużym stopniu wykorzenione zostało też poczucie odpowiedzialności za innych ludzi. Aspekt ten wydaje się szczególnie istotny w perspektywie badań, omawianych szerzej w dalszych partiach tej ekspertyzy, wskazujących, iż najbardziej aktywne społecznie po przejściu na emeryturę są osoby, które w pomaganiu innym angażowały się już w trakcie wcześniejszego życia zawodowego. Dlatego też warto, by przyszłe programy wspierające rozwój aktywności społecznej starszej części polskiego społeczeństwa odnosiły się w ten sposób do osób mających przed sobą jeszcze dłuższy okres aktywności zawodowej, nie zastanawiających się jeszcze w rezultacie nad emeryturą. Tylko praca nad zmianą postaw osób jeszcze pracujących, może pozwolić na osiągnięcie potem aktywniejszych społecznie, angażujących się w wolontariat seniorów.

Powyższy sposób myślenia leży u podstaw niniejszej ekspertyzy, podzielonej na kilka zasadniczych części. Pierwsza z nich przedstawia najważniejsze stosowane w tekście pojęcia. W drugiej natomiast omówione są pewne kontrowersje związane z rozumieniem głównego z nich, tj. wolontariatu. Kolejna poświęcona jest analizie (w oparciu o dokumenty zastane) obecnej sytuacji związanej z poziomem zaangażowania w wolontariat przez osoby dojrzałe/starsze w Polsce. Czwarta część dotyczy przedstawienia różnego rodzaju uwarunkowań wpływających na skalę działalności społecznej w tej grupie. Podzielona jest na trzy części, dotyczące, kolejno, czynników prawnych, społeczno-kulturowych oraz tych, które określić można jako występujące po stronie poszczególnych jednostek (indywidualnych), choć często są one ściśle powiązane z uwarunkowaniami społecznymi. Najważniejsze wnioski pochodzące z analizy w tych czterech częściach tekstu wykorzystane są w kolejnej, która dotyczy omówienia istotnych w kontekście tematu tej ekspertyzy aspektów czterech wybranych programów wspierających wolontariat osób starszych/dojrzałych. Sformułowane w rezultacie obserwacje są następnie zestawione z analizą założeń dotyczących kolejnych edycji polskiego Programu Operacyjnego Fundusz Inicjatyw Społecznych (PO FIO), co na zakończenie ekspertyzy pozwala zarekomendować szereg rozwiązań dotyczących tego

programu, które mogą przyczynić się do zwiększenia poziomu zaangażowania się w działalność społeczną przez starszych członków polskiego społeczeństwa.

Zanim przejdziemy do kolejnych części tekstu, należy jeszcze podkreślić, że kategorię „wolontariatu osób dojrzałych” przyjęto w tej ekspertyzie w oparciu o ramy określone ustawą o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, mimo że zdajemy sobie sprawę z powstających w rezultacie pewnych istotnych problemów związanych z możliwością uchwycenia konkretnych danych empirycznych dotyczących tej grupy społecznej. Przede wszystkim, chodzi o to, iż w większości zestawień z badań sondażowych wyniki podaje się dla grup wiekowych 45-54 lat oraz 55-64 lata. Przyjmując za graniczny dla grupy osób dojrzałych dolny wiek 50 lat narażamy się na prawdopodobieństwo pewnego zakłamania danych, jeśli do opisu stanu tej grupy wykorzystamy dane należące do obu powyższych kategorii lub tym bardziej uśrednioną wartość tych wielkości (nie ma uzasadnienia dla uznania np., że wartości określone dla grupy osób należących do przekroju wiekowego 45-54 lata, rozkładają się równomiernie w obu częściach tej grupy, tj. poniżej i powyżej 50 lat). Wobec takiej sytuacji zmuszeni jesteśmy w ekspertyzie odwoływać się najczęściej do wyników dotyczących osób powyżej 55 roku życia. Jednak ze względu na wspomniane w poprzednim akapicie korzyści, jakie przynieść może zaangażowanie w wolontariat osób jeszcze w wieku aktywności zawodowej (i to zanim wejdą w wiek przedemerytalny), warto jednak pozostać przy takim rozszerzonym rozumieniu pojęcia osób dojrzałych, odnosząc je do osób powyżej 50 roku życia.

1. Co to jest wolontariat – definicje

Wolontariat, definiowany w najogólniejszy sposób, jest dobrowolną i nieodpłatną aktywnością świadczoną na rzecz innych (przeważnie osób spoza własnej rodziny). Rozróżnia się dwie jego podstawowe kategorie - wolontariat formalny oraz nieformalny. O ile ten pierwszy świadczony jest na rzecz różnego rodzaju organizacji i instytucji, to drugi może mieć charakter samopomocy czy wsparcia udzielanego poza wszelkimi strukturami instytucjonalnymi, bezpośrednio potrzebującym tego osobom. W tym ostatnim przypadku może również chodzić o pomoc sąsiedzka czy tę udzielaną w ramach poszczególnych rodzin (jednak poza zamieszkiwanym wspólnie gospodarstwem domowym)⁵.

⁵ Por. m.in. A. Ehlers, G. Naegele, M. Reichert, *Volunteering by older people in the EU*, Eurofund, Dublin 2011, s. 8 lub *Manual on the Measurement of Volunteer Work*, ILO, Genewa, marzec 2011, www.ccss.jhu.edu/pdfs/ILO/ILO_Manual_Core_FINAL_3.2011.pdf [dostęp: 28.04.2012], s. 14.

W obowiązujących w Polsce regulacjach prawnych swoje miejsce znalazł jedynie wolontariat formalny. Zasady funkcjonowania tej formy działalności wytycza wprowadzona w kwietniu 2003 r. ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (UoDPPiW)⁶. W art. 2 pkt. 3 ustawa definiuje wolontariusza jako *osobę fizyczną, która ochotniczo i bez wynagrodzenia wykonuje świadczenia na zasadach określonych w ustawie*. Ustawa nie wprowadza istotnych ograniczeń podmiotowych, mówiących, kto może być takim ochotnikiem. Należy z tego wywnioskować, że teoretycznie może nim być osoba w każdym wieku. Z drugiej strony, art. 44 ust. 5 ustawy określa, iż w przypadku wszelkich kwestii nieuregulowanych zapisami tej ustawy do rozstrzygnięcia powstałych na jej gruncie niejasności należy stosować *przepisy ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny*. Pozwala to domniemywać, iż by zostać wolontariuszem dana osoba musi mieć zdolność prawną (również po to, by zawrzeć wiążące prawnie porozumienie wolontariackie – zob. dalej), której ramy określa właśnie kodeks cywilny. Ograniczeniem może być tu więc sądowe ubezwłasnowolnienie, np. ze względu na stan zdrowia uniemożliwiający świadome podejmowanie decyzji. W innych przypadkach wszystkie osoby dojrzałe (w tym wchodzący w skład tej grupy seniorzy) mogą być wolontariuszami.

Podkreśla się zazwyczaj, iż wolontariat w perspektywie UoDPPiW posiada prozatrudnieniowy charakter, będąc kolejnym narzędziem rynku pracy i zdobywania przez młodych ludzi doświadczenia i nowych kompetencji, zwiększających ich konkurencyjność w trakcie ubiegania się o zatrudnienie⁷. O ile, należy przyznać, analiza ustawy potwierdza, iż taki był główny zamysł jej autorów, to jednak pozostanie przy tej interpretacji tego aktu prawnego nie wyczerpuje wszystkich znaczeń wyrażonych w jego zapisach. Ustawa wprowadza rzeczywiście wiele rozwiązań sprzyjających prozatrudnieniowemu wolontariatowi osób młodych (jak zaświadczenie o byciu wolontariuszem czy ubezpieczenie społeczne – zob. dalej), ale nie ogranicza możliwości angażowania na tych samych zasadach także osób w starszym wieku, których zainteresowanie wolontariatem nie jest motywowane zdobywaniem doświadczenia zawodowego czy nowych umiejętności, ale na przykład chęcią wspierania potrzebujących (zob. dalej, nt. motywacji podejmowania działalności wolontariackiej przez osoby dojrzałe). Jak się wydaje, angażowanie się w mniejszym stopniu związane z pragmatycznymi pobudkami, a bardziej wynikające z podzielenia pewnych

⁶ Ustawa z dn. 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. z 2003 r., nr 96, poz. 873, z późn. zm.). Ostatnia z nowelizacji ustawy, dotycząca również zagadnień związanych z wolontariatem, weszła w życie w marcu 2010 r. (por. Dz. U. z 2010 r., nr 28, poz. 146).

⁷ Por. m.in. M. Rymsza, M. Dudkiewicz, *Współczesne oblicza wolontariatu*, [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor” nr 23/2011, s. 4.

wartości społecznych, obywatelskich jest zgodne tak naprawdę z duchem samej ustawy. Jedną z przesłanek jej wprowadzenia było bowiem dążenie do wzmocnienia budowy społeczeństwa obywatelskiego w Polsce⁸. Ponadto jest to bliższe głębszemu rozumieniu aktywności społecznej, związanemu z poczuciem odpowiedzialnością za współobywateli oraz udziale w podejmowaniu decyzji na poziomie lokalnym, co m.in. znalazło wyraz w art. 16 ust. 1 Konstytucji RP. Przyjęcie takiego rozumienia wolontariatu, pozwala uwzględnić w jego ramach oraz oprzeć na zapisach UoDPPiW także aktywności osób dojrzałych/starszych.

Same definicje ustawowe nie obejmują wszystkich form, w jakich może przejawiać się wolontariat, szczególnie w jego wspomnianej nieformalnej wersji. Tak naprawdę jest on na tyle różnorodnym zjawiskiem, iż trudno jest określić zamknięte kategorie wyczerpujące cały jego zakres znaczeniowy. Jednakże, można pokusić się o posiadającą charakter ramowy typologię wolontariatu, wzorowaną na tej przedstawionej w projekcie Długofalowej polityki na rzecz rozwoju wolontariatu w Polsce⁹.

I tak, wolontariat można podzielić ze względu na¹⁰:

- okres angażowania się w niego przez poszczególne osoby (wolontariat krótko- i długoterminowy, które to pojęcia należy odróżnić od wolontariatu długofalowego¹¹),
- wiek lub inną cechę demograficzną ochotników (wolontariat młodzieżowy, osób dorosłych, seniorów/osób dojrzałych, niepełnosprawnych),
- główny obszar tematyczny aktywności, której dotyczy (wolontariat sportowy, medyczny/hospicyjny, ratowniczy, edukacyjny, w kulturze i sztuce, religijny),
- obszar lub sfera życia społecznego, w której jest prowadzony (wolontariat wiejski, miejski, pracowniczy – czasu lub kompetencji, szkolny, międzynarodowy, e-wolontariat).

⁸ Por. M. Arczewska, *Nie tylko jedna ustawa. Prawo o organizacjach pozarządowych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

⁹ Por. projekt *Długofalowej polityki na rzecz rozwoju wolontariatu w Polsce*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, grudzień 2011.

¹⁰ W nawiasach nie wymieniono wszystkich potencjalnych form, w jakich może przejawiać się wolontariat. Ponadto, dana działalność ochotnicza może spełniać jednocześnie warunki pozwalające zaliczyć ją do kilku spośród wymienionych kategorii.

¹¹ Rozumianego jako „zaangażowanie wolontariackie przez dłuższy okres w życiu”, a więc dotyczącego bardziej pewnej postawy życiowej – Por. projekt *Długofalowej polityki na rzecz rozwoju wolontariatu w Polsce*, op. cit, s. 8.

2. Niejednoznaczność pojęcia wolontariatu – kontrowersje i problemy definicyjne

Mimo, wydawałoby się, jasnej definicji wolontariatu, całe zjawisko wcale nie jest tak jednoznaczne i rodzi kilka istotnych kontrowersji. Należy do nich m.in. pytanie, do jakiego stopnia wolontariat to działalność bez wynagrodzenia, tzn. czy angażującej się w ten sposób osobie można pokrywać poniesione koszty i do jakiego stopnia? Czy pomaganie w godzinach pracy, za które otrzymuje się pensje, też będzie w związku z tym wolontariatem? A co z angażowaniem się na rzecz członków dalszej rodziny? Czy babcia lub dziadek pomagający w opiece nad wnukami będą wolontariuszami? A co jeśli zajmują się dziećmi swoich sąsiadów/przyjaciół, ale mieszkającymi z nimi w tej samej kamienicy? Od kiedy można taką aktywność określić jako wolontariat? O ile, na gruncie obowiązującego prawa, ale i przyjętego powszechnie sposobu postrzegania całego zjawiska, pierwszy przypadek trudno określić jako wolontariat, to w drugim jest już inaczej. Taką aktywność można zakwalifikować do wolontariatu nieformalnego.

Inne wątpliwości rodzi możliwość nadużyć tej formy aktywności ze strony podmiotów z niej korzystających. Wówczas można sobie zadać pytanie, czy za wolontariat ciągle uznaje się sytuację, gdy jest on wykorzystywany do zdobycia darmowego pracownika w danej firmie, instytucji czy organizacji? A jakie wymogi organizowania wolontariatu należy spełnić, by tego uniknąć? W takim kontekście możemy mieć do czynienia ze zjawiskiem wtłaczania w wolontariat¹². Z analogicznym przypadkiem będziemy mieli do czynienia, gdy wolontariat stanie się niezbędnym warunkiem przyjęcia do kolejnego etapu edukacji czy przyjęcia do nowej pracy (w mniejszym stopniu dotyczy to osób dojrzałych). Taka aktywność traci wtedy cechę dobrowolności i raczej trudno dalej określać ją mianem działalności ochotniczej. Z drugiej jednak strony, wolontariat może być także wykorzystywany przez same osoby angażujące się – do zdobycia dodatkowego źródła wynagrodzenia w sytuacji, gdy pobierają już świadczenia socjalne pochodzące z środków budżetowych.

Przynajmniej ogólne rozstrzygnięcia tych niejasności można odnaleźć w poniższej ekspertyzie, obok omówienia głównego jej tematu. Zastanawiając się nad zjawiskiem wolontariatu, szczególnie dotyczącego starszych członków społeczeństwa, warto przyjrzeć się bliżej, w jaki sposób ich aktywność społeczna przejawia się w społeczeństwie polskim.

¹² Por. Długofalowa polityka rozwoju wolontariatu w Polsce, op. cit., s. 19 lub M. Arczewska, *Czy polskie prawo sprzyja rozwojowi wolontariatu?*, [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor”, nr 23/2011.

3. Wolontariat osób dojrzałych w Polsce

4.1 Dane statystyczne

Obok wykształcenia i statusu zawodowego wiek jest jednym z najważniejszych wyznaczników różnicujących aktywność Europejczyków jako wolontariuszy, na co wskazują zarówno polskie, jak i międzynarodowe badania¹³ dotyczące aktywności społecznej i angażowania się w wolontariat. W Polsce osoby dojrzałe powyżej 50 roku życia należą do grupy wiekowej najmniej aktywnej na polu społecznym. Są także jednymi z najmniej aktywnych w porównaniu z osobami w tym wieku zamieszkującymi inne kraje europejskie.

Według ostatniego badania Stowarzyszenia Klon/Jawor¹⁴, w 2010 roku zaangażowanie w wolontariat na rzecz organizacji lub grup zadeklarowało 10% Polaków powyżej 55 roku życia, podczas gdy na przykład wśród osób młodych poniżej 25 lat odsetek ten wyniósł 22% - był więc ponad dwukrotnie wyższy¹⁵. Warto również podkreślić trwałość tej tendencji - utrzymuje się ona od pierwszej edycji badań przeprowadzonych przez tę organizację w 2001 roku. W latach 2001-2007 wolontariuszami zostawało średnio około 13% osób powyżej 55 roku życia, podczas gdy w wieku poniżej 25 lat oraz w wieku 46-55 lat było to 18%¹⁶. Wskazuje to na trwałość postaw i opinii, ale też barier zniechęcających Polaków w dojrzałym wieku do podejmowania aktywności społecznej.

Zbliżone wyniki prezentuje sondaż Eurobarometru z 2011 roku poświęcony aktywnemu starzeniu się¹⁷ (rysunek nr 1).

¹³ Wśród nich należy wymienić m.in. badania Eurobarometru, Centrum Badań Opinii Społecznej, Europejskiego Sondażu Społecznego oraz Stowarzyszenia Klon/Jawor.

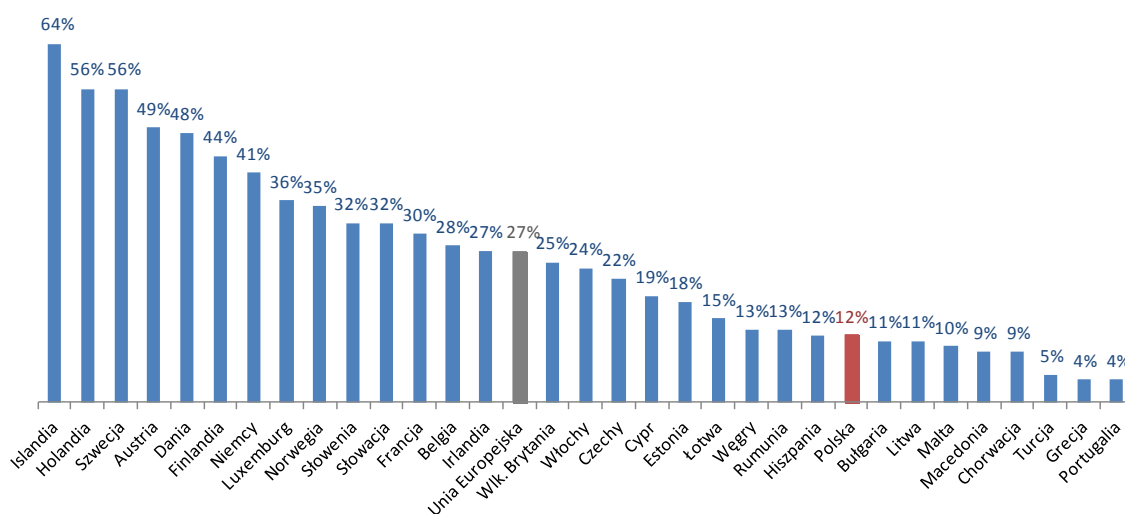
¹⁴ Badanie przeprowadzono na próbie 1011 Polaków powyżej 15 roku życia w listopadzie 2010 roku. Por. J. Przewłocka, *Zaangażowanie społeczne Polaków w roku 2010: Wolontariat, filantropia, 1%. Raport z badań*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2011.

¹⁵ *Ibidem*, s. 14-15.

¹⁶ Szacunki własne na podstawie badań Stowarzyszenia Klon/Jawor, Por. Paulina Sobiesiak, *Aktywni 60+? Wolontariat osób starszych w Polsce*, Analizy i Opinie nr 117, Instytut Spraw Publicznych, marzec 2011.

¹⁷ Badanie zostało przeprowadzone w okresie wrzesień – październik 2011 roku na próbie 26.723 bezpośrednich wywiadów kwestionariuszowych
http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_pl_en.pdf [dostęp:15.04.2012].

Rysunek 1. Poziom zaangażowania w wolontariat osób powyżej 55 roku życia (w %)

Źródło: Eurobarometr, 2011.

Według tego badania zaangażowanie w nieodpłatne i dobrowolne działania na rzecz organizacji charytatywnych i zajmujących się wolontariatem deklaruje 12% Polaków powyżej 55 roku życia¹⁸. W całej Unii Europejskiej odsetek ten wynosi 27%, choć także Europa jest pod tym względem zróżnicowana.

Wolontariat osób dojrzałych jest najbardziej rozpowszechniony w krajach skandynawskich (przede wszystkim Szwecji¹⁹) oraz Holandii²⁰, gdzie zaangażowanie w aktywność wolontariacką deklaruje 56% osób powyżej 55 roku życia. Natomiast najmniej wolontariuszy jest w krajach Europy południowej, w tym przede wszystkim wśród Greków i Portugalczyków, gdzie wolontariat deklaruje zaledwie 4% osób w wieku 55+.

Odrębną grupę stanowią kraje postkomunistyczne (Bułgaria, Węgry, Litwa, Łotwa, Estonia, Rumunia, Czechy, Słowacja, Słowenia), w których odsetek wolontariuszy wśród osób 55+ zbliżony jest do poziomu Polski. Wyjątkiem na tym tle są Czechy²¹, Słowacja²² i Słowenia²³, gdzie poziom zaangażowania osób dojrzałych w wolontariat jest o 10 - 20 punktów procentowych wyższy.

Choć trudno o jednolite uzasadnienie poziomu zaangażowania osób dojrzałych w wolontariat we wszystkich krajach unijnych, to jednak podobnie jak w przypadku analiz

¹⁸ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_pl_en.pdf [dostęp:15.04.2012].

¹⁹ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_se_en.pdf [dostęp:15.04.2012].

²⁰ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_nl_en.pdf [dostęp:15.04.2012].

²¹ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_cz_en.pdf [dostęp:15.04.2012].

²² http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_sk_en.pdf [dostęp:15.04.2012].

²³ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_si_en.pdf [dostęp:15.04.2012].

obrazujących poziom aktywności obywatelskiej Europejczyków²⁴, daje się zaobserwować wyraźne różnice w tym obszarze występujące między mieszkańcami Europy północnej i południowej. Generalnie, wolontariat osób dojrzałych, rozwija się w krajach o wyższym poziomie kapitału społecznego (mierzonego m.in. poziomem aktywności obywatelskiej i poziomem uogólnionego zaufania²⁵). Ma to również swoje implikacje praktyczne i oznacza, że rozwój wolontariatu wśród osób z tej grupy wiekowej trudno stymulować, oddzielając projektowane rozwiązania wspierające od budowania kultury obywatelskiego zaangażowania w ogóle.

4.2 Modele zaangażowania osób dojrzałych w wolontariat

Wolontariat osób dojrzałych, podobnie jak działalność społeczną w ogóle (por. typologia wolontariatu w pierwszej części ekspertyzy), można klasyfikować na różne sposoby m.in. ze względu na obszar podejmowanej aktywności oraz jej przedmiot i rodzaj podmiotu, na który ta działalność jest ukierunkowana²⁶ (tabela 1).

Tabela 1. Modele zaangażowania osób dojrzałych w wolontariat

Grupa docelowa działań wolontariackich	Przykładowe formy wolontariatu	Obszary działań wolontariuszy
Grupy rówieśnicze	uniwersytety trzeciego wieku kluby seniora organizacje kombatanów i osób represjonowanych organizacje branżowe skupiające określone środowiska zawodowe (np.	edukacja, rekreacja i zagospodarowywanie czasu wolnego, działania samopomocowe, rzecznictwo interesów

²⁴ Por. m. in. *Volunteering in the European Union. Final report*, Bruksela 2010, <http://europa.eu/volunteering/pl/node/1194> [dostęp: 17.04.2012].

²⁵ Por. m.in. prace R. D. Putnama na temat kapitału społecznego we Włoszech i Stanach Zjednoczonych (*Demokracja w działaniu: Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego, 1995 oraz *Samotna gra w kregle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008), a także m.in. F. Sarracino *Kapitał społeczny a poczucie szczęścia w społeczeństwie. Doświadczenia 11 krajów europejskich*, University of Siena, <http://www.econ-pol.unisi.it/quaderni/558.pdf> [dostęp 12.04.2012]; T. van Schaik, *Social Capital in the European Values Study Surveys*, Tilburg University, 2002, <http://www.oecd.org/dataoecd/22/22/2381883.pdf> [dostęp: 12.04.2012] oraz L. Halman and R. Luijkx, *Social capital in contemporary Europe: evidence from the European Social Survey*, Portuguese Journal of Social Science Volume 5 Number 1, 2006 <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=88421> [dostęp:12.04.2012].

²⁶ Por. m.in. *Formy wolontariatu*, [w:] projekt *Długofalowej polityki rozwoju wolontariatu w Polsce*, op. cit., s. 15.

	nauczycieli) organizacje samopomocowe wspierające osoby dojrzałe	
Środowisko lokalne	towarzystwa społeczno-kulturalne, rozwoju lokalnego, przyjaciół i miłośników/przyjaciół wspólnot lokalnych koła gospodyń wiejskich uniwersytety trzeciego wieku	kultura, historia, tradycja i promocja
Inne grupy społeczne (dzieci, młodzież, osoby potrzebujące)	wolontariat międzypokoleniowy pomoc sąsiedzka wolontariat hospicyjny	edukacja, kultura, historia, działania samopomocowe, medyczne i opiekuńcze

Choć brakuje reprezentatywnych danych obrazujących skalę działań podejmowanych przez osoby dojrzałe w obrębie tych poszczególnych rodzajów aktywności wolontariackiej, można jednak wskazać na kilka ważnych kierunków ich rozwoju. Ich kształt określają zarówno cechy charakteryzujące kolejne generacje seniorów i jednocześnie przemiany sposobów doświadczania przez nich starości. Wśród tych trendów wyróżniają się: zakorzeniony w kulturze ludowej i oparty na rodzinie model użyteczności i unikania bezczynności, upowszechniający się wraz rozwojem kultury popularnej i kultury czasu wolnego model starości czasu wolnego, a także model aktywnej starości polegający na zaangażowaniu w działalność publiczną oraz model starości w instytucji²⁷. W kontekście interesującego nas zagadnienia dynamiki rozwoju konkretnych form wolontariatu osób dojrzałych warto zwrócić uwagę przede wszystkim na dwa wymienione powyżej modele: model starości czasu wolnego i aktywnej starości.

W pierwszy z nich wpisują się organizacje takie jak tworzone najczęściej przy domach kultury, radach osiedli bądź parafiach kluby seniora²⁸, gdzie osoby dojrzałe działają społecznie by zaspokajać potrzebę towarzyskości, rozrywki i przyjemności. Do drugiego

²⁷ Por. Joanna Zalewska, *Stary człowiek w kulturze młodości. Doświadczenie starości wśród warszawskich seniorów*, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2009 (niepublikowana praca doktorska).

²⁸ W bazie ngo.pl zarejestrowane są 243 kluby seniora (stan na dzień 22.04.2012). Są to jednak dane niepełne Aktualizacja danych gromadzonych w bazie ngo.pl w dużej mierze zależy od samych organizacji. Dlatego część z widniejących organizacji może już nie prowadzić działalności. W bazie może również brakować nowopowstałych organizacji.

modelu można zaliczyć organizacje emerytów skupiające często seniorów z konkretnych środowisk zawodowych (np. nauczycieli działających w sekcji Emerytów i Rencistów Związku Nauczycielstwa Polskiego²⁹), ale także uniwersytety trzeciego wieku, tj. placówki edukacyjne dla osób dojrzałych najczęściej działające przy szkołach wyższych, stowarzyszeniach oraz lokalnych instytucjach publicznych, jak domy kultury czy biblioteki.

Wszystkie te formy działania osób dojrzałych stopniowo rozwijają się w ostatnim czasie.

Według badań CBOS-u, w ciągu ostatnich czternastu lat, deklarowana aktywność osób dojrzałych w klubach seniorach i organizacjach emerytów (choć nadal niska) wzrosła prawie dwukrotnie, wynosząc 1,4%³⁰ w 1998 i 2,6% w roku 2012. Najbardziej dynamicznie jednak (z pewnością w związku ze starzeniem się coraz bardziej wykształconych roczników osób starszych) rozwijają się uniwersytety trzeciego wieku, których w Polsce działa obecnie ok. 380 i zrzeszają ok. 100 000 tysięcy słuchaczy³¹. Przy czym jednak w odróżnieniu od poprzednich form ta ostatnia ma charakter bardziej ekskluzywny - rozwija się przede wszystkim w środowiskach miejskich, skupiając osoby o wysokim poziomie wykształcenia (osoby z wykształceniem średnim stanowią 51% słuchaczy, z wyższym 46%) oraz przede wszystkim kobiety (stanowią 86% ich słuchaczy)³².

Z kolei odwrotny trend możemy obserwować w przypadku organizacji kombatanatów i osób represjonowanych, działających m.in. na rzecz upamiętniania tradycji walk niepodległościowych oraz prowadzących działalność opiekuńczą i samopomocową dla swoich członków i ich rodzin. Według bazy Urzędu ds. Kombatanatów i Osób Represjonowanych organizacji tych nadal w Polsce działa ponad 100³³ (należy jednak zaznaczyć, że liczba ta obejmuje jedynie organizacje o ogólnopolskim zasięgu działania), jednak starzenie się i wymieranie ich członków jest ważnym czynnikiem zagrażającym ich przyszłemu istnieniu.

Ponadto, wciąż silnie ugruntowane w naszej kulturowym mocne więzi rodzinne i tradycyjnie pełnione przez osoby starsze role wspierania rodzin w wychowywaniu dzieci

²⁹ Por. m.in. Joanna Zalewska, „*Szufladkowanie nie jest dobre. Ludzie starsi nie mogą żyć we własnym getcie*”. *Wzorce działań na rzecz osób starszych w gminie A*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011, s. 167-187.

³⁰ R. Boguszewski, *Aktywność społeczna w organizacjach obywatelskich*, komunikat CBOS, luty 2012.

³¹ Por. informacje dostępne na stronie <http://www.utw.seniorzywakcji.pl> [dostęp 15.05.2012 r.]

³² Wszystkie cytowane dane dotyczące Uniwersytetów Trzeciego Wieku pochodzą z badań B. Ziębińskiej przeprowadzonych na potrzeby pracy doktorskiej, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice 2007, <http://www.sbc.org.pl/Content/7028/doktorat2757.pdf> [dostęp: 17.04.2012].

³³ http://www.udskior.gov.pl/Organizacje,kombatanckie,o,ogolnopolskim,_zasiegu,dzialania,124.html [dostęp: 15.04.2012].

powodują, że, przynajmniej w najbliższych dekadach, duży potencjał rozwojowy ma wolontariat międzypokoleniowy. Obejmuje on różnorodne formy współpracy osób dojrzałych oraz dzieci i młodzieży i odpowiada na ważną i dostrzegalną w społeczeństwie potrzebę budowania i podtrzymywania słabnących więzi międzypokoleniowych. Dobrze obrazują to badania Eurobarometru, w których ponad połowa Polaków powyżej 15 roku życia wskazała na niewystarczające możliwości międzygeneracyjnego działania na poziomie lokalnym³⁴, a ponad 90% na potrzebę wspierania przez władze lokalne organizacji i inicjatyw działających na rzecz wzmacniania kontaktów międzypokoleniowych³⁵ i promowania tych relacji przez szkoły³⁶.

W praktyce istnienie potencjału rozwoju tej formy aktywności osób dojrzałych potwierdzają m.in. liczne inicjatywy realizowane w ramach ogólnopolskiego konkursu „Seniorzy w akcji”³⁷. Obejmują one bardzo szerokie spektrum przedsięwzięć: od opieki nad dziećmi i wspólnego odrabiania z nimi lekcji, przez wspólną naukę gotowania, upamiętnianie lokalnej historii czy organizację dyskusyjnych klubów filmowych³⁸. Dzięki nim ta forma wolontariatu osób dojrzałych w ostatnich latach w Polsce popularyzuje się.

Inną istotną formą zaangażowania osób dojrzałych w działalność społeczną są najczęściej oddolne i niesformalizowane działania samopomocowe kierowane do sąsiadów, znajomych, członków rodziny, ale także członków konkretnych organizacji, do których przynależą osoby starsze. Ich skali także nie znamy, jednak, jak należy przypuszczać, jest ona znacząca nie tylko w środowiskach wiejskich o dużych tradycjach działań samopomocowych, ale również w miastach ze względu na ogólną niedostateczną podaż publicznych usług opiekuńczych. Wydaje się natomiast, że mniejsze jest zaangażowanie osób dojrzałych w działania na rzecz potrzebujących spoza kręgu bezpośrednich znajomych i bliskich podejmowane m.in. w hospicjach czy w szpitalach.

Powszechna nie jest także działalność społeczna prowadzona przez osoby dojrzałe na rzecz środowiska lokalnego (m.in. w towarzystwach społeczno-kulturalnych, rozwoju lokalnego czy przyjaciół i miłośników wspólnot lokalnych), która jak pokazują badania

³⁴ *Active ageing and solidarity between generations, A statistical portrait of the European Union*, Eurostat statistical books, European Union 2011, s. 114.

³⁵ *Ibidem*, s. 116.

³⁶ *Ibidem*, s. 118.

³⁷ Konkurs organizowany jest przez Towarzystwo Inicjatyw Twórczych „ę” ze środków Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności. Do 2012 roku, dzięki 4 edycjom konkursu, w 99 zrealizowanych projektach w działania międzypokoleniowe zaangażowało się prawie 4000 seniorów i ponad 3000 osób młodych.

³⁸ Przykłady działań zaczerpnięto z opisów projektów realizowanych w ramach konkursu „Seniorzy w akcji”. Informacje dostępne są na stronie internetowej <http://www.seniorzyw akcji.pl/?p=261>.

Instytutu Spraw Publicznych najczęściej ogranicza się do przedstawicieli lokalnych elit³⁹. Podobnie elitarny charakter mają powstające w niektórych samorządach lokalnych rady seniorów⁴⁰ (działają one m.in. w Poznaniu⁴¹, w Gdańsku⁴² i we Wrocławiu⁴³) tworzone przez przedstawicieli najważniejszych środowisk skupiających osoby dojrzałe z danego środowiska i pełniące rolę doradczo-rzeczniczą oraz inicjatywną w sprawach dotyczących jakości życia i problemów osób starszych⁴⁴.

Jest to stosunkowo nowy i nieupowszechniony szerzej rodzaj działalności dojrzałych wolontariuszy. Szanse jego szerszego upowszechnienia się w najbliższych latach zmniejsza m.in. niewielkie zainteresowanie osób dojrzałych prowadzeniem działalności na rzecz najbliższego środowiska.

Potwierdza to m.in. badanie CBOS-u, dotyczące sposobów spędzania wolnego czasu przez osoby powyżej 60 roku życia bądź przebywające na emeryturze. Spośród kilkunastu odpowiedzi prezentujących różne formy aktywności (jak oglądanie telewizji, spotkania ze znajomymi czy korzystanie z oferty kulturalnej), działalność na rzecz własnych społeczności okazała się najmniej popularna - aż 86% badanych osób zadeklarowało brak zainteresowania dla takiego sposobu aktywności⁴⁵. Z kolei inne badanie CBOS poświęcone aktywności społecznej Polaków⁴⁶, wskazuje na zmniejszanie się odsetka badanych w wieku 55-64 lat deklarujących posiadanie jakichkolwiek doświadczeń w działalności społecznej na rzecz „swojego środowiska, kościoła, osiedla, wsi lub miasta”, bądź zaangażowanych w działania na rzecz osób potrzebujących. W 2002 roku wynosił on 65%, natomiast w roku 2012 59%⁴⁷.

Analiza modeli działalności wolontariackiej osób dojrzałych wskazuje więc na dominację form i skali działań prowadzonych przez przedstawicieli tej grupy wiekowej na rzecz i w obrębie grup rówieśniczych. Należy zwrócić uwagę, że działalność ta, choć bardzo istotna dla integracji dojrzałych wolontariuszy, w efekcie przyczynia się do wytwarzania

³⁹ Por. M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

⁴⁰ O stosunku do rad seniorów por. m.in. M. Rosochacka-Gmitrzak, *Byty nieznanne. Aktywizacja i upodmiotowienia osób starszych – ruch czy działanie?*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

⁴¹ <http://www.centrumis.pl/miejska-rada-seniorow.html> [dostęp:10.04.2012].

⁴² Por. <http://www.gdansk.pl/seniorzy,1520,20730.html> [dostęp:10.04.2012].

⁴³ Por. <http://www.wroclaw.pl/265782.dhtml> [dostęp:10.04.2012].

⁴⁴ Przykładem kraju, w którym prężnie rozwija się partycypacja polityczna osób dojrzałych są Niemcy. Por m.in. *Skuteczna partycypacja. Poradnik dla seniorów-wolontariuszy aktywnie reprezentujących swe środowisko w życiu publicznym*, Europejski Projekt SEVIR, Kraków 2008.

⁴⁵ K. Wądołowska, *Obraz typowego Polaka w starszym wieku*, komunikat CBOS, styczeń 2010.

⁴⁶ N. Hipsz, *Potencjał społecznikowski i zaangażowanie Polaków w wolontariat*, komunikat CBOS, luty 2012.

⁴⁷ Należy podkreślić, że pytania stawiane w badaniach CBOS-u dotyczyły doświadczeń z całego życia badanych., Por. *Ibidem*, s. 11.

przede wszystkim spajającego kapitału społecznego o ekskluzywnym charakterze (*bonding*)⁴⁸, wzmacniającego więzi i tożsamość grup bezpośrednio włączonych w te formy aktywności, lecz w mniejszym stopniu integrując je z otoczeniem.

W tym kontekście oraz wobec słabnącego zainteresowania osób dojrzałych działalnością na rzecz najbliższego środowiska, dużego znaczenia nabierają inicjatywy promujące te formy zaangażowania, które otwierają organizacje skupiające osoby dojrzałe na współpracę ze społecznością lokalną. Jak pokazuje zorganizowany w 2012 roku przez Towarzystwo Inicjatyw Twórczych „ę” konkurs „Seniorzy w Akcji. UTW dla społeczności”⁴⁹, istotną rolę w tym procesie mogą odegrać uniwersytety trzeciego wieku jako ośrodki „pozwalające wykorzystać energię, czas, wiedzę, pomysły i umiejętności słuchaczy UTW w przedsięwzięciach odpowiadających na ważne potrzeby społeczności lokalnej”⁵⁰.

Innym istotnym wnioskiem, jaki nasuwa się z analizy modeli zaangażowania osób dojrzałych w wolontariat jest brak powiązania go z rynkiem pracy na zasadzie, na przykład, popularnego w krajach Europy zachodniej wolontariatu kompetencji. W jego ramach osoby starsze chętnie podejmują się działalności ochotniczej, wykorzystując zarówno doświadczenie zdobyte na wcześniejszych etapach rozwoju zawodowego, jak i specjalistyczną wiedzę. W ten sposób, jak pisze Marek Rymsza, wolontariat w innych krajach staje się instrumentem wspierania stopniowego „schodzenia z rynku pracy”⁵¹. W Polsce jest on działalnością służącą przede wszystkim przeciwdziałaniu osamotnieniu i marginalizacji osób dojrzałych, rozwijaniu ich zainteresowań hobbystycznych i wypełnianiu czasu wolnego. Niemniej jednak w kontekście prezentowanych wyników badań oraz ze względu na wciąż relatywnie silne więzi rodzinne, należy uznać, że duży potencjał rozwoju ma również wolontariat międzypokoleniowy. Kapitalizacja i wykorzystania potencjału tej formy zaangażowania osób dojrzałych wymaga jednak systemowego wsparcia zarówno instytucji publicznych, jak i sektora pozarządowego.

⁴⁸ Por. m.in. R. D. Putnam, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 40-42.

⁴⁹ Więcej na temat konkursu: <http://www.seniorzyw akcji.pl/?a=342>

⁵⁰ Z regulaminu konkursu „Seniorzy w akcji. UTW dla społeczności”, s. 1, <http://www.seniorzyw akcji.pl/?a=342> [dostęp: 2.05.2012].

⁵¹ Por. M. Rymsza, *Niestarzejący się sektor w starzejącym się społeczeństwie*, [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor”, nr 25/2011, s. 5.

4. Uwarunkowania wolontariatu osób dojrzałych

Planując działania skierowane na zwiększenie aktywności osób dojrzałych w Polsce, należy także zidentyfikować uwarunkowania i bariery w aktywności społecznej należących do tej grupy osób. Poziom aktywności dojrzałych Polaków w ramach wolontariatu warunkuje bowiem szereg czynników prawno-instytucjonalnych, kulturowych, społecznych i ekonomicznych będących konsekwencją zarówno indywidualnych charakterystyk osób dojrzałych, jak i rozwiązań systemowych i istoty samego zjawiska wolontariatu.

5.1 Uwarunkowania prawne

Zasady, na których powinna być nawiązywana współpraca między wolontariuszami a podmiotami korzystającymi z ich aktywności, jak wspomniano już wcześniej, w sposób wyraźny określa UoDPPiW. Wyznacza ona również prawa i obowiązki, które z tytułu nawiązania takiej współpracy powinny należeć do obu jej stron. Reguluje to jej Dział III, w którym odróżnia się relacje między wolontariuszem a współpracującą z nim instytucją bądź organizacją od tej, jaka powstaje na skutek zawarcia stosunku pracy. Wymieniony akt prawny wyraźnie określa, iż w odróżnieniu od tej ostatniej sytuacji, kiedy między stronami zawierana jest umowa, w przypadku wolontariatu podpisywane jest porozumienie, które nie musi mieć formy pisemnej (zawartość oraz zasady zawierania tego aktu określa art. 44 UoDPPiW). Powstała między stronami relacja na skutek zawarcia takiego porozumienia ma charakter cywilnoprawny i dlatego też ust. 5 tego samego artykułu stwierdza, iż do tych porozumień, w przypadku wszelkich kwestii nie uregulowanych zapisami tej samej ustawy należy stosować *Kodeks cywilny*.

Dalsze ustępy tego samego aktu dowodzą, iż tworząc jej zapisy ustawodawca miał na celu wyraźne rozdzielenie sytuacji prawnej pracownika, zatrudnionego na podstawie umowy o pracę od tej zajmowanej przez wolontariusza. Ponieważ do wolontariuszy nie stosuje się uregulowań prawa pracy, na korzystającej z usług takiej osoby instytucji nie ciążyą wynikające z kodeksu pracy obowiązki wobec zatrudnianych osób. Ustawa o DPPiW wprowadza jednak rozwiązania analogiczne, chociaż o zdecydowanie węższym zakresie (dot. m.in. przestrzegania zasad BHP względem wolontariusza, odpowiedniego przygotowania go do świadczenia pomocy w danym zakładzie pracy, czy pokrywania mu kosztów podróży służbowych i diet – zob. art. 45 ust. 1 UoDPPiW).

Ustawa umożliwia jednak wolontariuszowi zrezygnowanie z szeregu przewidzianych w niej korzyści, co można uznać za wyjście naprzeciw potrzebom wielu podmiotów korzystających ze świadczeń wolontariuszy. Często nie mają one wystarczających środków finansowych dla zapewnienia wolontariuszom wszystkich przewidzianych w ustawie udogodnień⁵². Za porozumieniem stron można w takiej sytuacji ustalić warunki współpracy, które będą odpowiadały możliwościom oraz potrzebom wszystkich zainteresowanych. Przyjęcie takiego rozwiązania, korzystającemu pozwala uniknąć dodatkowych wydatków związanych z angażowaniem wolontariusza (co mogłoby ostatecznie skłonić do rezygnacji z tego pomysłu). Temu ostatniemu natomiast, wyjątkowo zmotywowanemu do zaangażowania się (nawet bez zwrotu poniesionych przez siebie kosztów, gdy korzystającego na to nie stać), stwarza taką możliwość. Z drugiej strony, bez takiego obowiązku zapewnienia wolontariuszom określonych standardów, pewnej grupie osób, szczególnie tym należącym do grupy zagrożonych wykluczeniem (na przykład ze względu na ubóstwo) może to uniemożliwić zaangażowanie się w wolontariat. Do tej kategorii osób należeć może również część seniorów (zob. dalej wyniki badań na ten temat). W takich sytuacjach, należy liczyć na umiejętności organizacyjne menadżerów podmiotów pragnących angażować wolontariuszy. Od ich dobrej woli zależy wówczas stworzenie takich warunków świadczenia wolontariatu, które będą możliwie inkluzyjne dla członków różnych grup społecznych.

Pewne kontrowersje może budzić też kwestia, czy osoba bezrobotna (a więc jeszcze w wieku aktywności zawodowej), może jednocześnie korzystać ze świadczeń wynikających z tego statusu, przewidzianych w Ustawie o promocji zatrudnienia i mechanizmach rynku pracy⁵³ oraz być wolontariuszem/-ką, otrzymując dodatkowe benefity. Podobny problem może być związany ze zbiegiem uprawnień emerytalnych, wynikających z Ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych⁵⁴ oraz posiadania statusu wolontariusza. Tylko do pewnego stopnia (i raczej w odniesieniu do osób w wieku aktywności zawodowej) sytuację wyjaśnia zawarcie w ustawie o podatku dochodowym od osób fizycznych⁵⁵ przepisów mówiących o tym, że wolna od podatku pozostaje wartość

⁵² D. Pietrowski, R. Skiba, *Jak zgodnie z prawem współpracować z wolontariuszem?*, seria: *Warto wiedzieć więcej. 3W*, Centrum Wolontariatu – Klon/Jawor, Warszawa 2004, s. 8.

⁵³ Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy z dnia 20 kwietnia 2004 r. (Dz. U. z 2004 r., nr 99, poz. 1001, z późn. zm.).

⁵⁴ Ustawa o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych z dn. 17 grudnia 1998 r. (Dz. U. z 2009 r., nr 153, poz. 1227, z późn. zm.).

⁵⁵ Ustawa o podatku dochodowym od osób fizycznych z dnia 26 lipca 1991 r. (Dz. U. z 2010 r., nr 51, poz. 307).

świadczeń otrzymanych przez osoby fizyczne od wolontariuszy oraz otrzymanych przez wolontariuszy od organizacji na podstawie UDPPW⁵⁶.

W perspektywie sytuacji osób dojrzałych wspomniana ustawa o promocji zatrudnienia odnosi się nie tylko do tych, którym zaangażowanie w wolontariat może pomóc w uzyskaniu dodatkowych kompetencji i w powrocie na rynek pracy (np. bezrobotnych w wieku powyżej 50 lat – art. 2 ust. 1 pkt. 4). Wprowadza ona także dodatkowe świadczenia dla narażonych na utratę zatrudnienia osób w wieku przedemerytalnym zainteresowanych uzyskaniem pomocy w rozwoju zawodowym (zob. art. 43 ust. 1). Ustawa zawiera wyraźny zapis, mówiący o tym, iż nie ma sprzeczności w posiadaniu statusu bezrobotnego (i korzystaniu z tego tytułu z określonego w ustawie wsparcia) oraz świadczenia wolontariatu (art. 2 ust. 2 pkt. 1). Taki wolontariusz jest jedynie zobowiązany do przedstawienia powiatowemu urzędowi pracy swojego porozumienia korzystającym. Nie jest już jednak jasne, czy te same zasady obejmują również ww. osoby zatrudnione, ale pragnące korzystać z możliwości rozwoju zawodowego.

Pewnym problemem może być również to, czy osoba korzystająca z renty lub zasiłku chorobowego, może stracić posiadane uprawnienia angażując się w wolontariat. Sytuacja stanie się szczególnie niejasna, gdy będzie ona wykonywać na zasadach wolontariatu czynności analogiczne do tych, które należały do jej kompetencji zawodowych przed utratą zdolności do pracy.

Jak się wydaje, brak jednoznacznych regulacji w tej sprawie może powstrzymywać te osoby od zaangażowania w wolontariat, dzięki któremu mogłyby zachować aktywność, unikając jednocześnie wykluczenia społecznego⁵⁷. Podobnie rzecz się ma w przypadku osób korzystających ze świadczeń emerytalnych. Wspomniana ustawa o emeryturach i rentach nie zawiera regulacji analogicznej do zawartej w art. 2 ust. 2 pkt. 1 ustawy o promocji zatrudnienia, która wyraźnie wyjaśniałaby zależność między pobieraniem renty lub emerytury a korzystaniem z uprawnień związanych ze świadczeniem wolontariatu. Warto natomiast dodać, że ten sam dokument prawny określa katalog sytuacji, w których świadczenia rentowe i emerytalne mogą zostać obniżone w przypadku ich zbiegu z czerpaniem przez tę samą osobę korzyści finansowych z innych źródeł (zob. art. 103-106).

⁵⁶ Odwołuje się w szczególności do art. 21 ust. 1 pkt 113 i pkt 117 ustawy z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych ((Dz. U. z 2010 r., nr 51, poz. 307).

⁵⁷ Analogiczny problem w kontekście angażowania się w wolontariat osób niepełnosprawnych zdiagnozowano w badaniach zrealizowanych na potrzeby ekspertyzy *Promocja wolontariatu w trakcie polskiej prezydencji w Radzie UE*, przygotowanej przez Instytut Spraw Publicznych na zlecenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych

4.2. Uwarunkowania społeczno-kulturowe

Jednym z podstawowych mechanizmów regulujących aktywność jednostek w sferze publicznej i społecznej i wpływających na poziom ich gotowości do podejmowania działań altruistycznych na rzecz innych, a więc także działalności w ramach wolontariatu, są wartości społeczne nabyte w trakcie wcześniejszej socjalizacji i kulturalizacji.

W tym kontekście w Polsce od wielu lat wskazuje się na niedostatek poziomu uogólnionego zaufania, gotowości do współpracy na rzecz innych i wiary w sens wspólnego działania, choć zarazem należy podkreślić, że w ostatnich latach widać tu poprawę. Stopniowo wzrasta między innymi, wiara w sens współpracy jako narzędzia rozwiązywania problemów najbliższego otoczenia⁵⁸, przy czym to właśnie osoby dojrzałe w wieku 60-64 lata wyrażają największą dbałość o dobro publiczne⁵⁹. Na przestrzeni ostatnich lat obserwujemy również niewielki wzrost zaufania Polaków do siebie (w 2011 roku odsetek deklarujących zaufanie wyniósł 13,4%, podczas gdy na przykład w roku 2003 10,5%⁶⁰). Zmiany te nie przekładają się jednak w wyraźny sposób na poziom zaangażowania osób dojrzałych w wolontariat. Jak się wydaje, może to mieć, z jednej strony, istotny związek ze stereotypami i przekonaniem dotyczącymi osób dojrzałych i samej działalności społecznej. Z drugiej, także z brakiem zakorzenienia wolontariatu w świadomości społecznej i niewiedzą na temat tej formy działania.

Wyzwania związane z utrzymaniem stabilności systemów emerytalnych starzejących się społeczeństw europejskich, w tym i populacji Polski, powodują, że wizerunek osób dojrzałych w dyskursie publicznym budowany jest przede wszystkim na bazie przekazów medialnych ukierunkowanych na aspekty ściśle finansowe, a więc koszty i obciążenia systemu związane z koniecznością utrzymania coraz liczniejszej grupy osób starszych⁶¹. To sprzyja postrzeganiu tych ostatnich w kategoriach kosztów i obciążeń, a nie ważnego potencjału i zasobu, możliwego do wykorzystania na przykład w ramach działalności społecznej⁶².

⁵⁸ Por. m.in. G. Makowski, *Młody, bogaty, wykształcony, religijny - mit polskiego wolontariusza*, komunikat CBOS, maj 2011, s. 1.

⁵⁹ J. Czapiński, *Stan społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.), Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2011, s. 271-272, www.diagnoza.com [dostęp: 2.05.2012].

⁶⁰ *Ibidem*, s. 285.

⁶¹ Por. Badanie Fundacji na Recz Kobiet JA KOBETA, *Raport medialny. Wizerunek osób starszych w mediach. Sierpień 2007*, Fundacja na Recz Kobiet JA KOBETA, Poznań 2007.

⁶² Por. m.in. Paulina Sobiesiak, *Ukryty potencjał? Sektor pozarządowy w starzejącej się Polsce*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, op. cit., s. 107-137.

Drugim ważnym w kontekście interesującego nas zjawiska stereotypem jest homogeniczne postrzeganie bardzo zróżnicowanej tak pod względem wieku, światopoglądu, jak i stanu zdrowia oraz kondycji psychofizycznej grupy osób dojrzałych przede wszystkim jako potencjalnych odbiorców opieki i wsparcia. Ten sposób myślenia ma swoje wyraźne odzwierciedlenie nie tylko w zapisach lokalnych dokumentów strategicznych programujących politykę społeczną⁶³, ale także w profilu działań kierowanych przez samorządy do tej grupy. Ukierunkowuje się je przede wszystkim na sferę opieki, z pominięciem działań bardziej aktywizujących członków tej grupy i angażujących posiadane przez nich kompetencje. Dodatkowo podejście takie jest wzmacniane przekonaniem o braku potrzeby budowania oferty aktywizującej dla seniorów, którzy chcą realizować się przede wszystkim na polu rodzinnym i religijnym.

Egzemplifikacją tego przekonania są między innymi badania Eurobarometru, w których respondenci pytani o wkład, jaki osoby powyżej 55 roku życia wnoszą w życie społeczne, wskazywali przede wszystkim na pełnienie przez nich ról służących wspieraniu rodziny. Wymieniali więc sprawowanie opieki nad wnukami (83%)⁶⁴, wsparcie finansowe udzielane rodzinom (65%) czy udzielanie pomocy chorym i niepełnosprawnym członkom rodziny (64%). Rzadziej, wskazywano na rolę osób dojrzałych jako konsumentów (59%) i pracowników (53%), a zdecydowanie na ostatnim miejscu spośród wszystkich odpowiedzi znalazła się kategoria wolontariatu (31% wskazań, podczas gdy w całej Unii Europejskiej 58%⁶⁵).

Opisane zjawiska mają swoje konkretne przełożenie nie tylko na brak lokalnych ofert aktywizowania się osób dojrzałych w formule wolontariatu, ale działają również stygmatyzująco, przyczyniając się do utrwalania stanu bierności osób starszych (działamy tak, jak postrzegają nas inni)⁶⁶. Mając powyższe na uwadze, w projektowaniu systemu wspierania wolontariatu osób dojrzałych należałoby uwzględnić działania, z jednej strony, przełamujące te stereotypy. Z drugiej, warto uczynić ich odbiorcami nie tylko osoby dojrzałe, ale także samorządy i lokalne instytucje publiczne jako podmioty kształtujące polityki publiczne na poziomie lokalnym. Obecnie bowiem postulat aktywnego starzenia wciąż jeszcze pozostaje

⁶³ Por. m.in. Paulina Sobiesiak, „*Działamy, jak działamy*”. *Wzorce działań na rzecz osób starszych w gminie B*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, op. cit., s. 187-207.

⁶⁴ Por. też m.in. K. Kowalczyk, *Rola dziadków w naszym życiu*, komunikat CBOS, styczeń 2012.

⁶⁵ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_pl_pl.pdf [dostęp: 1.05.2012].

⁶⁶ Por. zjawisko tzw. jaźni odzwierciedlonej, [w:] Piotr Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak 2002, s. 80-81.

raczej kategorią ekspercką upowszechnianą na poziomie ogólnego dyskursu niż idea faktycznie urzeczywistniana w poszczególnych społecznościach lokalnych.

Kolejną ważną przeszkodą rozwoju wolontariatu osób dojrzałych, której należałoby przeciwdziałać m.in. przez działania promocyjne i edukacyjne są przekonania dotyczące samego zjawiska wolontariatu, a przede wszystkim utożsamianie tej formy działalności z aktywnością osób młodych. Problem ten wyraźnie pokazały m.in. badania CBOS, DPP MPiPS i ISP, w których aż 73% Polaków wskazało, że w tę formę działania angażują się ludzie młodzi, a tylko 5%, że są to osoby starsze⁶⁷. Nie jest to jednak problem jedyny, albowiem na te przekonania nakłada się również kwestia niezrozumiałości samego pojęcia „wolontariatu”, mylonego często ze stażami bądź praktykami, a także z działalnością na rzecz najbliższej rodziny czy przyjaciół⁶⁸. Kwestia ta ma znaczenie nie tylko dla wiarygodności badań dotyczących zjawiska wolontariatu, ale powinna mieć również wyraźne przełożenie m.in. na kwestię zmiany języka używanego przy okazji propagowania wśród osób dojrzałych tej formy aktywności. W tym kontekście należałoby również upowszechniać wśród osób dojrzałych wiedzę na temat sektora pozarządowego, który jest stosunkowo młody (tylko 10% organizacji działało przed 1989 rokiem) i z tego względu może być formą działalności szerzej nieznaną starszym Polakom⁶⁹.

Duże znaczenie ma także formalna i pozaformalna edukacja wszystkich grup wiekowych na temat wolontariatu, by docelowo mógł się on stawać aktywnością towarzyszącą człowiekowi przez całe życie⁷⁰. Postulat ten ma również swoje odzwierciedlenie w wynikach badań, wskazujących, że na emeryturze aktywne społecznie są przede wszystkim osoby, które były zaangażowane w działalność społeczną na wcześniejszych etapach życia⁷¹. Znaczenie ma wreszcie budowanie pozytywnego wizerunku i prestiżu wolontariatu, które, jak podkreślają autorzy projektu Długofalowej polityki rozwoju wolontariatu w Polsce, należy oprzeć między innymi na organizowaniu akcji i konkursów dowartościowujących wykonywaną przez nich działalność społeczną. Dodatkową zachętą, ale i wyrazem uznania za aktywność społeczną może być, ich zdaniem również, nagradzanie

⁶⁷ Grzegorz Makowski, *Młody, bogaty, wykształcony, religijny - mit polskiego wolontariusza*, op. cit., s. 10.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 6.

⁶⁹ M. Gumkowska, J. Herbst, *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2008*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2009, s. 4.

⁷⁰ Więcej na ten temat por. projekt *Długofalowej polityki rozwoju wolontariatu*, op. cit., s. 19-22.

⁷¹ Por. P. Sobiesiak, J. Zalewska, *Między wstydem a towarzyskością. Modele uczestnictwa społecznego osób starszych*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, op. cit., s. 257-275.

wolontariuszy w postaci przyznawania im darmowych przejazdów komunikacją publiczną czy też wejściówek do kina lub imprezy kulturalne⁷².

4.3. Uwarunkowania indywidualne

By zrozumieć przyczyny niskiego w Polsce zaangażowania osób dojrzałych (w tym starszych) w wolontariat (zob. wyżej) nie wystarczy przyjrzeć się wpływającym na ten stan czynnikom o charakterze społeczno-strukturalnym, przedstawionym w poprzednim podrozdziale. Bardzo ważne w tym kontekście są także uwarunkowania występujące po stronie poszczególnych osób. Podzielić je można na trzy główne grupy. Pierwszą z nich stanowią wszelkie czynniki demograficzne i psychofizyczne (w tym m.in. wiek, płeć, miejsce zamieszkania, wykształcenie, stan zdrowia, sprawność psychofizyczna, pochodzenie etniczne, zamożność, stan zatrudnienia). Do tej kategorii należy też zakres posiadanej wiedzy i kompetencji, które mogą ułatwiać ewentualne zaangażowanie się w działalność na rzecz innych (jest to również związane z omawianym już wcześniej w tej ekspertyzie posiadaniem wcześniejszego doświadczenia pracy społecznej – zob. społeczno-kulturalne uwarunkowania wolontariatu). Drugą można określić jako szeroko pojęte motywacje do angażowania się (lub nie) w wolontariat i wybór jego konkretnego obszaru (rodzaju – zob. w części definicyjnej). Często ta sfera jest powiązana zresztą z czynnikami uwzględnionymi w pierwszej z wydzielonych tutaj grup czynników indywidualnych. Trzecia z nich, wreszcie, dotyczy pewnych uogólnionych dyspozycji społecznych i psychofizycznych, wpływających także na skłonność do pomagania innym, związanych z odczuwaniem wykluczenia (w różnych sferach życia społecznego) oraz zadowolenia z własnego życia. Wszystkie trzy grupy uwarunkowań zostaną w omówione w kolejnych akapitach tego podrozdziału w odniesieniu do sytuacji osób dojrzałych/starszych.

O związanych z wiekiem niskim zaangażowaniu Polaków w wolontariat była już w tej ekspertyzie mowa w rozdziale poświęconym stanowi wolontariatu osób dojrzałych. Warto teraz dodać, iż wpływa on także na prawdopodobieństwo wystąpienia kilku innych okoliczności warunkujących zaangażowanie w działalność społeczną. Po pierwsze, z wiekiem następuje pogorszenie stanu zdrowia. W Polsce, w porównaniu do innych europejskich państw, relatywnie dużo osób w wieku 55-64 lat ocenia własny stan zdrowia jako zły. W 2009 r. dotyczyło to 20,8 % przedstawicieli tej grupy, co stanowiło czwarty co do wielkości wynik w UE (wyprzedziły nas Węgry, Łotwa i Portugalia, a w tym ostatnim kraju odsetek ten

⁷² Por. projekt *Długofalowa polityka rozwoju wolontariatu*, op. cit., s. 23-24.

wyniósł 22,9%). Dla porównania, w najlepszej pod tym względem Irlandii niezadowolenie ze stanu zdrowia zadeklarowało tylko 4,4% osób z tej grupy wiekowej⁷³. Dane GUS potwierdzają także, że z wiekiem zwiększa się zagrożenie niepełnosprawnością u poszczególnych osób (wg. poprzedniego spisu powszechnego niepełnosprawnych było 8% osób w grupie 35-44 lat, ale już 30,7% w wieku 45-54, 34,5% w wieku 55-64 lata, 38,5% osób w wieku 65-74 lat i aż 48,4% osób starszych niż 75 lat⁷⁴). Po trzecie, z wiekiem wzrasta też zagrożenie ubóstwem, które w Polsce jest szczególnie wysokie w porównaniu do sytuacji w Europie. Dane Eurostat pokazują, że w 2009 r. w takiej sytuacji w całej UE znajdowało się średnio 20,8% osób w wieku 60 lat i starszych. W Polsce wielkość ta osiągnęła jednak aż 25,5%⁷⁵.

Z drugiej strony badania pokazują, że skrajne ubóstwo najrzadziej występuje w gospodarstwach domowych emerytów (wskaźnik dla nich jest niższy od 1,8%)⁷⁶. Wcale nie musi to jednak oznaczać, że osoby starsze w Polsce mają tak dobrą sytuację materialną. Wynika to raczej ze znacznego obniżenia przez nie wymagań dotyczących własnego życia i pozostawania w stanie społecznej bierności. Potwierdzają to dane dotyczące aktywności społecznej osób starszych. Pokazują one, że seniorzy w wieku powyżej 65 lat rzadziej niż ich rówieśnicy z większości krajów europejskich oraz osoby aktywne zawodowo wyjeżdżają na wakacje (i zdecydowanie częściej są to wakacje w kraju)⁷⁷. W drastycznie małym stopniu uczestniczą też w różnego rodzaju zajęciach edukacyjnych (nawet pozaformalnych). W Polsce w 2009 r. angażowało się w nie tylko ok. 1% osób z grupy 55-64 lat (przy 5% osób z grup młodszych), gdy w Danii były to 24%, w Szwecji 15%, a Wielkiej Brytanii 14%⁷⁸. Ponadto, w skali całej UE z 25% do ponad 40% wzrasta grupa osób, które po przekroczeniu 65 roku życia deklarują, iż nie spotykają się na mieście (na kolację, drinka) ze znajomymi lub przyjaciółmi⁷⁹.

Nasz kraj jest także prawie na samym końcu w całej Europie (zajmuje przedostatnie miejsce, tuż przed Malcią) jeśli chodzi o poziom zatrudnialności osób w grupie wiekowej 55-64 lata. W 2010 r. ten wskaźnik wyniósł w Polsce 34% (dla porównania, w przewodzącej tu Szwecji było to 70,5%, a Islandii 79,8%; natomiast średnia dla całej UE wyniosła 46,3%). Warto podkreślić jest również to, że wskaźnik ten jest też zróżnicowany ze względu na

⁷³ Zob. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/> [dostęp: 11.05.2012].

⁷⁴ Narodowy Spis Powszechny 2002, Główny Urząd Statystyczny, www.stat.gov.pl.

⁷⁵ T. Schimanek, *Starzenie się społeczeństwa wyzwaniem XXI wieku*, op. cit., s. 15.

⁷⁶ T. Panek, *Wykluczenie społeczne*, [w:] *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, op. cit., s. 329.

⁷⁷ *Active ageing and solidarity between generations...*, op. cit., s. 123.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 131.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 122.

pleć. W tym samym roku zatrudnionych było w Polsce tylko 24,2% kobiet z identycznego przedziału wiekowego (przy średnim wyniku dla całej UE równym 38,6%)⁸⁰.

Do innych cech indywidualnych warunkujących zaangażowanie w aktywność społeczną należą także zamożność, poziom wykształcenia oraz miejsce zamieszkania. Była już o nich mowa w części poświęconej stanowi wolontariatu w Polsce. Do tego, co zostało już powiedziane w odniesieniu do ostatniego z tych trzech aspektów można dodać, iż wiąże się z nim też możliwość odwołania się w ramach wolontariatu do odmiennych zasobów lokalnych. Na przykład, na terenach wiejskich znacznie popularniejsze wydają się być lokalne tradycje, które można wykorzystywać do budowania skierowanych do osób dojrzałych programów wolontariatu⁸¹. Do indywidualnych uwarunkowań wolontariatu warto w tym miejscu dodać jeszcze jeden aspekt, który najprawdopodobniej w coraz większym stopniu będzie dotyczył także Polski. Chodzi o sytuację osób posiadających odmienną od ogółu społeczeństwa tożsamość etniczną. W mniejszym stopniu cecha ta może czynić wyjątkową sytuację starszych członków mieszkających w Polsce mniejszości etnicznych i narodowych (funkcjonują w ramach własnych utrwalonych grup społecznych i są poddani oddziaływaniu analogicznych do nich czynników). Zupełnie inaczej rzecz się ma już w przypadku osób o pochodzeniu migracyjnym. Ze względu na trudności związane z adaptacją do nowej rzeczywistości społecznej (w tym słabą znajomość języka, trudności na rynku pracy, itd.) członkowie tej grupy i tak są bardzo narażeni na wykluczenie społeczne. Ulega to dodatkowemu pogłębieniu w przypadku starszych migrantów, którzy wyjątkowo często doświadczają samotności, a nawet izolacji społecznej⁸².

Więszemu zaangażowaniu się w wolontariat osób dojrzałych sprzyjać może także posiadanie przez nie konkretnych umiejętności (poza ukształtowanymi wcześniej postawami społecznymi). Przede wszystkim warto wskazać w tym miejscu na odgrywający coraz większą rolę w naszym codziennym życiu Internet. Badania dowodzą, że „osoby korzystające z Internetu wykazują znacznie większą aktywność społeczną. Prawie dwa razy częściej angażują się na rzecz społeczności lokalnej. (...) Wśród internautów więcej jest osób będących członkami organizacji i stowarzyszeń (...)”⁸³. Niestety, badania dotyczące wykorzystania narzędzi komunikacji elektronicznej przez starszych Polaków nie przynoszą zadowalających informacji. Największe bowiem różnice pomiędzy osobami korzystającymi z

⁸⁰ Zob. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/> [wejście: 11.05.2012].

⁸¹ A. Ehlers, G. Naegel, M. Reichert, op. cit., s. 36.

⁸² *Ibidem*, s. 26.

⁸³ D. Batorski, *Korzystanie z technologii informacyjno-komunikacyjnych*, [w:] *Diagnoza Społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, op. cit., s. 322.

Internetu oraz tymi, które tego nie robią występują właśnie ze względu wiek (oraz wykształcenie). Autorzy „Diagnozy społecznej 2011” podają, że „z Internetu korzysta zdecydowana większość młodych (93% osób w wieku 16-24 lat) i bardzo niewiele starszych osób (11% w wieku 65 i więcej lat)”⁸⁴. Na korzystanie z Internetu wpływa także status społeczno-zawodowy. Emeryci stanowią tylko 9% osób z niego korzystających i aż 44% w grupie niekorzystających⁸⁵.

Ważnym zagadnieniem związanym z aktywnością osób dojrzałych w ramach wolontariatu są oczekiwania oraz motywacje członków tej grupy społecznej do podejmowania działalności społecznej. Warto je uwzględnić przy projektowaniu systemu działań wspierających rozwój tej aktywności. Badania budują tutaj dość spójny obraz tych przyczyn angażowania się. W świetle wyników sondażu postaw wobec wolontariatu 50+ przeprowadzonego przez Akademię Rozwoju Filantropii w Polsce we współpracy z Regionalnym Centrum Wolontariatu w Elblągu⁸⁶, trzy najważniejsze zachęty angażowania się w wolontariat to: niesienie pomocy potrzebującym (72%), poznanie nowych ludzi (61%) oraz własna satysfakcja (47%)⁸⁷. Zbliżone wyniki prezentuje badanie potrzeb i oczekiwań mieszkańców Poznania w wieku 50+⁸⁸. Podobnie jak w poprzednim badaniu, jako motywacje do włączenia się w pracę społeczną badani wskazywali tutaj chęć niesienia pomocy potrzebującym (w tym osobom chorym i osobom starszym), a także bycia potrzebnym, wolę budowania relacji i więzi z innymi ludźmi oraz wypełniania wolnego czasu⁸⁹.

W kontekście tak zdefiniowanych motywacji nie dziwi wspomniany wyżej brak powiązania wolontariatu osób dojrzałych z rynkiem pracy. Jednocześnie, zaprezentowane różne modele zaangażowania osób dojrzałych w wolontariat zaczynają tworzyć spójny obraz działań odzwierciedlających ważne potrzeby tej grupy społecznej. Korespondują z nimi również wskazywane przez osoby dojrzałe potencjalne grupy na rzecz których chciałyby działać. O ile więc, jak wskazywano, osoby dojrzałe rzadko zainteresowane są działaniem w najbliższym otoczeniu, to już ponad połowa należących do tej grupy Polaków interesuje się

⁸⁴ *Ibidem*, s. 307.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 309.

⁸⁶ Badanie przeprowadzono w ramach projektu „Same plusy. Wolontariat 50+” realizowanego w okresie wrzesień 2006-grudzień 2007.

⁸⁷ *Same Plusy. Wolontariat 50+. Prezentacja doświadczeń projektu*, Stowarzyszenie Centrum Wolontariatu w Elblągu, s. 43-44. http://wolontariat2011.pl/wp-content/uploads/50_plus_publicacja_3.pdf [dostęp: 15.04.2012].

⁸⁸ *Diagnoza potrzeb i oczekiwań mieszkańców Poznania powyżej 50 roku życia*, <http://centrumis.pl/assets/files/Senioralia/diagnoza.pdf> [dostęp: 15.04.2012].

⁸⁹ *Ibidem*, s. 74-75.

„zajmowaniem się dziećmi, wnukami, zabawą, rozmową z dzieckiem i pomocą dziecku w nauce”⁹⁰.

Dane te można odnieść nie tylko do gotowości pełnienia przez osoby dojrzałe tradycyjnych ról babci i dziadków sprawujących opiekę nad wnukami, ale także uwzględnić przy budowaniu oferty wolontariatu dla osób dojrzałych. Warto o tym pamiętać zwłaszcza ze względu na fakt, że, odpowiednio, 42% i 37% osób powyżej 50-tego roku życia wskazuje na dzieci i młodzież jako grupy, z którymi najchętniej pracowałiby w ramach wolontariatu⁹¹. Inną grupą chętnie wybieraną przez osoby dojrzałe jako odbiorcy ich działań są osoby powyżej 50-roku życia (wskazania 44% badanych⁹²) oraz osoby chore (ponad 40% wskazań), co jest istotnym wskaźnikiem potencjału rozwojowego wolontariatu samopomocowego i opiekuńczego wykraczającego poza więzi rodzinne i towarzyskie. Także tej formie aktywności potrzebne jest jednak ciągle systemowe wsparcie.

Wszystkie wymienione w poprzednich akapitach tego podrozdziału cechy mogą prowadzić do wykluczenia osób dojrzałych/starszych z kolejnych aktywności życiowych i skutkować wzrostem ich bierności społecznej. Ważne by dostrzec, do jakich konsekwencji w świadomości i zdolnościach psychofizycznych osób dojrzałych/starszych może to doprowadzić, jeśli zbiegnie się w czasie z dotykającymi w szczególnym stopniu członków tej grupy trzema krytycznymi wydarzeniami w życiu. Pierwszy to zakończenie aktywności zawodowej, oznaczające nie tylko konieczność przebudowania dotychczasowego rytmu życia, lecz również budowania nowych relacji społecznych (te z miejsca pracy są często zrywane). Stwarza to niebezpieczeństwo samotności i wykluczenia społecznego, które pogłębić może jeszcze wystąpienie drugiego krytycznego życiowego doświadczenia, którym jest śmierć partnera życiowego lub innego członka rodziny (przyjaciela), którym osoba starsza opiekowała się (mieszkała z) przez dłuższą część życia. Stawia to pozostałą przy życiu osobę wobec zagrożenia samotnością i konieczności podjęcia się budowania nowych relacji z ludźmi, by jej uniknąć. Trochę podobna jest sytuacja związana z trzecim z wymienionych wydarzeń, a przejawiająca się w syndromie „opuszczonego gniazda”, związanym z wyprowadzaniem się z domu rodziców ich dorosłych dzieci. Wszystkie te momenty w życiu poszczególnych osób stanowią olbrzymie pole do zagospodarowania poprzez wolontariat,

⁹⁰ K. Wądołowska, *Obraz typowego Polaka w starszym wieku*, op. cit., s. 7-12.

⁹¹ *Raport z badania postaw wobec wolontariatu 50+*, Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce, Regionalne Centrum Wolontariatu w Elblągu 2007, s. 31.

⁹² *Ibidem*, s. 31.

umożliwiający im nawiązywanie nowych relacji z ludźmi i przeciwdziałanie w rezultacie ich wykluczeniu społecznemu⁹³.

Skierowanie takiego specjalnego wsparcia do osób kończących aktywność zawodową jest również ważne ze względu na fakt, iż gospodarstwa emerytów i rencistów są w największym stopniu zagrożone wykluczeniem fizycznym (ogólnym wykluczeniem społecznym z jakichkolwiek powodów, zagrożone są najbardziej gospodarstwa domowe rencistów – dotyczy to aż ich 73%)⁹⁴. Ponadto, jak podkreślają autorzy *Diagnozy Społecznej*, wykluczenie, a szczególnie to o charakterze strukturalnym (związane z niskim wykształceniem i mieszkaniem na wsi) „idzie w parze z niższym od przeciętnego kapitałem społecznym i wpływa w rezultacie na obniżenie zaangażowania się takiej jednostki w poszczególne formy aktywności związane z tym kapitałem społecznym” (w tym udział w pracach na rzecz społeczności lokalnej)⁹⁵.

Na chęć do zaangażowania się w działalność społeczną wpływa także poczucie zadowolenia z własnego życia. Badania pokazują jednak, że zdecydowanie najgorszą jakość ma ono w przypadku rencistów, osób z wykształceniem podstawowym, osób owdowiałych, znajdujących się w podeszłym wieku (ponad 65 lat), mieszkających samotnie, rozwiedzionych oraz emerytów i bezrobotnych⁹⁶. Z drugiej strony, warto zwrócić w tym kontekście jeszcze uwagę na rolę płci. Prof. Czapiński zauważa, że jakość życia spada z wiekiem, co następuje równoległe do zwiększania się przewagi liczbowej kobiet nad mężczyznami. Ulega to jeszcze pogłębieniu w grupie osób najstarszych (powyżej 65 lat), charakteryzujących się najniższym wskaźnikiem jakości życia, gdzie przewaga liczby kobiet nad mężczyzn była w 2011 r. prawie dwukrotna (63 w stosunku do 37%). W rezultacie, znacznie większa grupa kobiet niż mężczyzn dotknięta zostaje obniżoną jakością życia. Uwzględnienie tej sytuacji pozwoliło prof. Czapińskiemu zauważyć, iż „o różnicy w poziomie jakości życia między mężczyznami i kobietami przesądza w znacznym stopniu wiek. Tylko w grupie osób najstarszych jakość życia mężczyzn jest znacząco lepsza od jakości życia kobiet”⁹⁷.

⁹³ A. Ehlers, G. Naegele, M. Reichert, op. cit., s. 26.

⁹⁴ J. Czapiński, *Wykluczenie społeczne*, [w:] *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, op. cit., s. 347.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 351.

⁹⁶ J. Czapiński, Podsumowanie, [w:] *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, op. cit., s. 357-358.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 365.

5. Wolontariat osób dojrzałych jako systemowe rozwiązanie istotnych problemów społecznych – jego miejsce w polskich i europejskich dokumentach strategicznych

Warto pamiętać o wolontariacie osób dojrzałych również w kontekście trwających obecnie w Polsce prac nad dokumentami strategicznymi, mającymi wyznaczyć kierunki rozwoju kraju na najbliższe 10-20 lat. W głównym dokumencie tego typu, posiadającym charakter strategii długookresowej *Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju* sytuacja demograficzna traktowana jest jako jedno z kluczowych wyzwań, przed którymi stoi Polska. Zdaniem autorów tego opracowania „stoimy obecnie w obliczu dylematu: wykorzystanie potencjału wynikającego ze zwiększania się długości trwania życia vs. kosztowne społeczno-ekonomiczne skutki zmian w sferze struktury wieku”⁹⁸. Jednak w konkretnych propozycjach działań, wolontariat osób dojrzałych (w tym starszych) nie jest już *explicite* wymieniony. Dokument wskazuje tylko na konieczność rozwoju wolontariatu pracowniczego (i to głównie w urzędach administracji publicznej) oraz jego rolę w systemie edukacji dzieci i młodzieży. Nie wspomina natomiast o możliwości zaangażowania się osób dojrzałych w tę formę działalności społecznej w kontekście tzw. nauki przez całe życie (ang. *lifelong learning* - LLL). Może to dziwić szczególnie ze względu na deklarowaną w dokumencie potrzebę budowy w Polsce kapitału społecznego o charakterze rozwojowym. Służyć zaś temu może zaangażowanie obywateli w różnym wieku w działalność społeczną i wspólne rozwiązywanie problemów, m.in. na zasadzie wolontariatu.

Inaczej rzecz się ma w projekcie *Średniookresowej Strategii Rozwoju Kraju 2020*⁹⁹, poruszającym szeroko kwestie rozwoju sektora gospodarki w Polsce, gdzie temat wolontariatu występuje właśnie jedynie w kontekście osób w wieku 50+ (i mieszkańców obszarów wiejskich)¹⁰⁰. Można jednak tylko żałować, że wielu praktycznych rozwinięć tego postulatu nie znajdujemy w dokumentach strategicznych niższego rzędu. Projekt Strategii Rozwoju Kapitału Ludzkiego w miejscu poświęconym piątemu etapowi życia, starości, porusza m.in. zagadnienie promocji aktywności społecznej osób starszych¹⁰¹. Wspomina się

⁹⁸ Por. *Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju, Projekt*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa, 17 listopada 2011, <http://zds.kprm.gov.pl> [dostęp: 20.04.2012], s. 47.

⁹⁹ *Strategia Rozwoju Kraju 2020*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, listopad 2011, www.mrr.gov.pl [dostęp: 20.04.2012].

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 39.

¹⁰¹ *Projekt Strategii Rozwoju Kapitału Ludzkiego*, Warszawa, 15 Listopada 2011, www.mrr.gov.pl [dostęp: 20.04.2012], s. 164-166.

tutaj także o ich zaangażowaniu w wolontariat, jednak wszelkie praktyczne działania sprowadzają się tylko do popularyzacji samej idei, nie odpowiadając na wiele innych potrzeb związanych ze zwiększeniem aktywności społecznej starszej części społeczeństwa (zob. dalej omówienie wyników badań na ten temat). Role wolontariatu najszerzej uwzględniono w *Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego*¹⁰² oraz planowanym jako załącznik do niej projekcie *Długofalowej polityki rozwoju wolontariatu w Polsce*¹⁰³. Szczególnie ten ostatni dokument szeroko traktuje temat aktywności wolontariackiej osób dojrzałych (w tym seniorów), m.in. w kontekście przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu osób starszych (w wieku emerytalnych), przeciwdziałania wypaleniu zawodowemu osób dojrzałych (posiadających znaczny staż pracy), czy promowaniu dialogu międzypokoleniowego, umożliwiającego dzielenie się przez osoby starsze wiedzą i umiejętnościami z ludźmi młodszymi.

Szczególnie zapisy ostatnich dokumentów polskich idą w stronę wdrożenia w naszym kraju postulatów unijnej strategii Europa 2020¹⁰⁴. Jej głównym celem jest stworzenie w Unii społeczeństwa i gospodarki innowacyjnych i konkurencyjnych wobec innych, ale również pozwalających na przeciwdziałanie możliwie wielu obszarom wykluczenia przedstawicieli różnych grup społecznych. Ma to także służyć wykorzystaniu jak najszerszych pokładów zasobów ludzkich istniejących w społeczeństwie na rzecz stymulowania wzrostu gospodarczego na kontynencie. Do sytuacji osób starszych w szczególności odnosi się uwzględniony w tym dokumencie priorytet „Rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu” oraz inicjatywa flagowa [Przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu społecznemu]. Takie podejście wpisuje się w kilka nurtów wcześniejszej unijnej polityki społecznej: przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu (postrzeganemu szerzej niż tylko jako odnoszące się do złej sytuacji finansowej czy ubóstwa) i dezintegracji społecznej oraz promowanie idei aktywnego starzenia się (stanowiącego również odpowiedź na oba wymienione przed chwilą negatywne zjawiska)¹⁰⁵. Jedną z form jest tutaj z pewnością wolontariat osób dojrzałych / starszych, mający stanowić odpowiedź na problemy członków tej grup społecznej, lecz również uwzględniający indywidualne i społeczne uwarunkowania ich aktywności.

¹⁰² *Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa, listopad 2011, <http://ks.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/strategia-rozwoju-kapitalu-spolecznego.php> [dostęp 21.04.2012].

¹⁰³ *Długofalowa polityka rozwoju wolontariatu w Polsce*, op. cit., http://erw2011.gov.pl/static/upload/dugofalowa-polityka_300811_fin.pdf [dostęp 21.04.2012].

¹⁰⁴ *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Bruksela, 3.3.2010, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna, http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf [dostęp: 21.04.2012].

¹⁰⁵ Por. A. Ehlers, G. Naegele, M. Reichert, op. cit., s. 7.

6. Programy skierowane na aktywizację i wolontariat osób dojrzałych

Mimo tego, że wolontariat osób dojrzałych znalazł swoje miejsce we wskazanych wyżej dokumentach strategicznych, w Polsce brakuje rozwiązań systemowych wspierających i stymulujących rozwój tej formy działalności wśród osób z tej grupy wiekowej. Tym ważniejsze więc wydają się możliwości wspierania wolontariatu osób dojrzałych w ramach przyszłych edycji Programu Operacyjnego Fundusz Inicjatyw Obywatelskich.

W tym kontekście poniższa analiza wybranych programów ukierunkowanych na aktywizację osób dojrzałych ma z jednej strony pozwolić na zidentyfikowanie i uwzględnienie w polityce wspierania wolontariatu osób dojrzałych (w tym PO FIO) wypracowanych już modelowych rozwiązań, z drugiej w odniesieniu do zaprezentowanych wcześniej badań i analiz wskazywać pożądane kierunki tworzenia tego wsparcia.

Wybrane do analizy przykłady programów prezentują działania zróżnicowane zarówno pod względem celów, skali, jak i mechanizmów oddziaływania na rozwój wolontariatu osób dojrzałych.

Pierwszy z nich to międzynarodowy Program Grundtvig, wspierający uczenie się osób dojrzałych i edukację międzypokoleniową oraz dofinansowujący międzynarodowe projekty wolontariatu seniorów.

Drugi program to Retired and Senior Volunteer Programme (RSVP) realizowany przez Community Service Volunteers UK (CSV) – największą pozarządową organizację wspierającą rozwój wolontariatu w Wielkiej Brytanii, w ramach którego działający w poszczególnych regionach kraju współpracujący z CSV lokalni partnerzy realizują własne programy angażujące starszych wolontariuszy.

Dwa kolejne omawiane programy to przykłady działań środowiska pozarządowego.

Jeden to pilotażowe przedsięwzięcie „Same plusy Wolontariat 50+” zrealizowane przez Akademię Rozwoju Filantropii w Polsce oraz Regionalne Centrum Wolontariatu w Elblągu, którego celem było wypracowanie modelowych rozwiązań wspierania wolontariatu osób dojrzałych.

Kolejny program to ogólnopolski konkurs dotacyjny „Seniorzy w akcji” realizowany przez Towarzystwo Inicjatyw Twórczych „e” i ukierunkowany na promowanie wolontariatu osób dojrzałych, włączanie ich w działania na rzecz otoczenia, a także wzmacnianie solidarności międzypokoleniowej.

Uwzględniając zaprezentowane wcześniej wyniki badań i analiz dotyczących stanu wolontariatu osób dojrzałych w Polsce, w tym rozdziale ekspertyzy zostaną zaprezentowane najważniejsze cele, założenia, metody, narzędzia oddziaływania i rezultaty wymienionych programów (tabele 2-4) przede wszystkim pod kątem proponowanych przez nie bądź wypracowanych w rezultacie ich realizacji rozwiązań modelowych.

Następnie zostaną one zestawione z priorytetami i obszarami wsparcia Programu Operacyjnego FIO w latach 2009-2012 dotyczącymi osób dojrzałych i wolontariatu, na bazie których dofinansowywane są uprawnione podmioty sektora obywatelskiego. Pozwoli to w ostatniej, siódmej części niniejszej ekspertyzy na wskazanie konkretnych rekomendacji dotyczących możliwości wspierania wolontariatu osób dojrzałych w kolejnych edycjach Programu.

Tabela 2. Program Grundtvig – akcja Projekty Wolontariatu Seniorów

	Program Grundtvig jako część programu UE „Uczenie się przez całe życie” (Lifelong Learning Programme - LLP) – akcja Projekty Wolontariatu Seniorów ¹⁰⁶
Realizator	Narodowe Agencje Programu Grundtvig, działające na szczeblu krajowym (wdrażające tzw. akcje zdecentralizowane) – w Polsce Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji (FRSE)
Cele	<ul style="list-style-type: none"> ▪ umożliwienie seniorom działalności wolontariackiej w innym kraju europejskim w dowolnym obszarze działalności typu non-profit jako formy nieformalnego (i wzajemnego) uczenia się (uczenie się/dzielenie się wiedzą); ▪ utworzenie trwałej współpracy pomiędzy organizacją goszczącą i wysyłającą, skoncentrowanej dzięki wymianie wolontariuszy na danym obszarze zainteresowania lub grupie docelowej; ▪ umożliwienie społecznościom lokalnym zaangażowanym w wymianę wolontariuszy korzystania z potencjału seniorów jako źródła wiedzy, kompetencji i doświadczenia. <p>Mają one służyć realizacji celów operacyjnych całego programu, którymi są:</p>

¹⁰⁶ Informacje na podstawie: http://www.grundtvig.org.pl/odnosniki-podstawowe/informacje-o-programie-grundtvig#Akcje_zdecentralizowane oraz publikacji *Gdyby nie Grundtvig... 10 lat programu Grundtvig oczami beneficjentów*, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2011, http://www.grundtvig.org.pl/sites/grundtvig.org.pl/files/gdyby_nie_grundtvig.pdf, *Grundtvig Senior Volunteering Projects. Tips and resources for a good project*, Education and Culture DG, January 2009, http://www.grundtvig.org.pl/sites/grundtvig.org.pl/files/svp_-_tips_and_resources_for_a_good_project.pdf [dostęp do obu: 12.05.2012].

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ poprawa pod względem jakościowym i ilościowym oraz dostępności ogólnoeuropejskiej mobilności osób biorących udział w edukacji dorosłych, tak, by wesprzeć mobilność co najmniej 7000 tych osób w 2013 r.; ▪ poprawa pod względem jakościowym i ilościowym współpracy pomiędzy organizacjami zajmującymi się edukacją dorosłych w europie; ▪ zapewnienie alternatywnych możliwości dostępu do edukacji dorosłych osobom z grup wymagających szczególnego wsparcia oraz z defaworyzowanych grup społecznych, w szczególności osobom starszym oraz osobom, które zaniechały kształcenia bez osiągnięcia podstawowych kwalifikacji; ▪ ułatwienie rozwoju innowacyjnych praktyk w dziedzinie edukacji dorosłych, a także ich transferu, w tym z kraju uczestniczącego do innych krajów; ▪ wspieranie tworzenia innowacyjnych i opartych na tik (technologie informacyjno-komunikacyjne) treści, usług, metodologii nauczania oraz praktyk w zakresie uczenia się przez całe życie; ▪ poprawa metod dydaktycznych oraz zarządzania organizacjami edukacji dorosłych.
Założenia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wolontariat postrzegany jako wartościowe doświadczenie kształcenia nieformalnego dla osób w różnym wieku i dobry sposób tworzenia możliwości uczenia się seniorom w całej Europie, promowania procesu aktywnego starzenia się i podkreślania wkładu społecznego seniorów; ▪ osoby starsze są nieocenionym źródłem mądrości i doświadczenia, z którego społeczeństwa powinny korzystać w dużo większym zakresie niż miało to miejsce w przeszłości – także w celu szerszego wykorzystania zasobów do budowy konkurencyjnej i inkluzyjnej gospodarki; ▪ potrzeba rozwijania mobilności seniorów, kształcenia, wymiany wiedzy i doświadczeń oraz transgranicznego przekazywania tych wartości; ▪ akcja otwarta dla wszystkich dorosłych obywateli (50+), ale szczególny nacisk położony na angażowanie osób z grup wymagających szczególnego wsparcia i z mniejszości etnicznych (by wzmocnić ich integrację w Europie oraz zwalczać rasizm i ksenofobię).
Metody i narzędzia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ dotacje na współpracę 2 organizacji partnerskich z 2 różnych krajów (jeden musi być z UE) w celu umożliwienia zrealizowania przez nie wolontariatu za granicą dla grupy 2-6 osób w wieku 50+; ▪ pobyt wolontariuszy w kraju partnera trwający nieprzerwanie 3-8 tygodni, z wyłączeniem czasu niezbędnego na fazy przygotowania i szkoleniowe;

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ działania, w które w trakcie wymiany zaangażowani są wolontariusze muszą mieć charakter <i>non-profit</i> i powinny zapewniać rzeczywiste możliwości uczenia się przez wolontariuszy - czy to formalnego, pozaformalnego lub (w większości przypadków) nieformalnego.
Najważniejsze rezultaty	<ul style="list-style-type: none"> ▪ akcja została wprowadzona dopiero w 2009 r. (po 9 latach funkcjonowania całego programu) i liczba realizowanych w niej projektów w całej Europie nie jest duża; ▪ zdołała już jednak zyskać sporą popularność w Polsce, gdzie przez 3 lata trwania naborów złożono w sumie 48 wniosków (w tym aż 23 w 2011 r.), a do realizacji zaakceptowano w sumie 21 projektów; ▪ angażującym się osobom dorosłym umożliwiła uczenie się nowych kompetencji oraz dzielenie się z innymi posiadanymi wiedzą, umiejętnościami i doświadczeniem; ▪ projekty pomagają w rozwijaniu europejskiej współpracy związanej z wolontariatem seniorów oraz wymianę doświadczeń w zakresie przeciwdziałania problemom społecznym wspólnym dla całej Unii Europejskiej (jak zwiększenie integracji społecznej, wymiany międzykulturowej i wzajemnego poznawania się).

Program Grundtvig jest inicjatywą Unii Europejskiej wprowadzoną w 2000 r. jako część programu Socrates II (w jego ramach funkcjonował do roku 2006/07). Wprowadzono go w odpowiedzi na obserwację dotyczącą olbrzymich deficytów edukacyjnych dotyczących członków społeczeństw europejskich (m.in. poziomu wykształcenia Europejczyków, ich przystosowania do aktywności zawodowej, znajomości innych języków, a często nawet mowy kraju zamieszkania). Kolejnym powodem ustanowienia programu była potrzeba odpowiedzi na wyzwania związane z procesami demograficznymi, zintensyfikowanymi migracjami na kontynencie oraz przeciwdziałaniem wykluczeniu społecznemu i ubóstwu. Zauważono, że formą przeciwdziałania tym zjawiskom może być budowanie na poziomie europejskim współpracy na rzecz promowania alternatywnych form uczenia się przez dorosłych (w tym w obszarze ich edukacji niezawodowej)¹⁰⁷.

Rozpoczęte w powyższy sposób działanie od roku 2007 było kontynuowane w ramach realizacji kolejnego siedmioletniego programu o nazwie „Uczenie się przez całe życie”

¹⁰⁷ Por. *Gdyby nie Grundtvig... 10 lat programu Grundtvig oczami beneficjentów*, op. cit., s. 4-5.

(*Lifelong Learning Programme – LLP*)¹⁰⁸. Oba programy (Socrates i "Uczenie się przez całe życie") zostały ustanowione jako inicjatywy edukacyjne Wspólnoty Europejskiej, promujące i wspierające międzynarodową współpracę w tym zakresie. W obecnym kształcie Program Grundtvig uzupełnia trzy inne unijne programy sektorowe wchodzące w skład programu „Uczenie się przez całe życie”, skierowane na wsparcie różnych etapów edukacji. Sam Grundtvig wspiera działania dotyczące niezawodowej edukacji dorosłych w bardzo szerokim rozumieniu. Poza działaniami zaliczanymi do edukacji formalnej obejmuje on również:

edukację pozaformalną (np. w formie szkoleń kursów, seminariów, zorganizowanych przez uniwersytet trzeciego wieku, dom kultury lub dowolną inną placówkę edukacji dorosłych),

oraz edukację nieformalną (odbywającą się nie w formie zorganizowanych kursów, ale np. w rodzinie, w trakcie angażowania się w działalność organizacji pozarządowych, czy w obszarze bibliotek, muzeów oraz innych placówek kulturalnych i mediów, itd.).

Pozytywne rezultaty związane z wdrażaniem wcześniejszych wersji programu oraz przyjęcie powyższych założeń dotyczących celów, których realizacji ma służyć przewidziane w nim wsparcie, doprowadziły Komisję Europejską w 2009 r. do zaproponowania w Grundtvigu nowych akcji. Jedną z nich było wsparcie dla Projektów Wolontariatu Seniorów, przedstawione w powyższej tabeli.

Wartościowym aspektem przewidzianego tam wsparcia jest nacisk kładziony na uczenie się przez osoby dojrzałe nowych kompetencji oraz wykorzystywanie tych już przez nich posiadanych w celu zwiększenia spójności społecznej i pobudzania rynków pracy. Ponadto, korzystnym rezultatem zaangażowania osób dojrzałych w przewidziane w tym programie wymiany jest możliwość budowania przez te osoby nowych relacji, także z ludźmi zza granicy, włączenie społeczne osób z grup defaworyzowanych i przeciwdziałanie w rezultacie ich osamotnieniu.

Wszystkie te cechy programu pozwalają na budowanie u zaangażowanych w ramach programu wolontariuszy poczucia własnej wartości – przez dostrzeżenie, że posiadają potrzebne innym umiejętności oraz zdobycie nowych i rozwinięcie w ten sposób własnych horyzontów. Brakuje tak dokładnej ewaluacji programu, ale z dużą dozą pewności można stwierdzić, że wśród ludzi korzystających z programów wymiany wzrosła dzięki temu satysfakcja z własnego życia, a w rezultacie gotowość do pomagania innym już po powrocie do swojego kraju.

¹⁰⁸ Por. Decyzja Nr 1720/2006/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 15 listopada 2006 r. ustanawiająca program działań w zakresie uczenia się przez całe życie, z dn. 24.11.2006 r. (Dz. U. UE nr L 327/45).

Tabela 2. Program Retired and Senior Volunteer Programme (RSVP) z Wielkiej Brytanii

	Retired and Senior Volunteer Programme (RSVP) ¹⁰⁹
Realizator	Program stanowi niezależną sekcję w ramach brytyjskiej organizacji parasolowej <i>Community Service Volunteers UK (CSV)</i>
Cele	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wykorzystanie wiedzy, umiejętności i doświadczenia osób starszych po przejściu na emeryturę z korzyścią dla ich lokalnych społeczności; ▪ umożliwienie seniorom nabycia nowych umiejętności oraz doświadczenia w obszarach, z którymi nie mieli dotychczas do czynienia; ▪ zaangażowanie do rozwiązywania lokalnych problemów znajdujących się w danej okolicy zasobów.
Założenia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ każdy może być wolontariuszem (niezależnie od wieku, posiadanych umiejętności, poziomu sprawności, czy pochodzenia etnicznego); ▪ pierwszym powodem do zaangażowania się w wolontariat jest to, iż stanowi on świetną zabawę; ▪ wolontariat stwarza też szansę do poznania nowych ludzi i wejścia w nowe kręgi znajomych, osobom odizolowanym społecznie (np. ze względu na chorobę czy miejsce zamieszkania) pozwala nawiązać kontakt z podobnie myślącymi ludźmi; ▪ przywraca także w codziennym życiu rytm, którego może brakować po przejściu na emeryturę; ▪ pozwala także na zdobywanie nowej wiedzy i umiejętności oraz przekazywanie młodszym pokoleniom kompetencji i mądrości zgromadzonej w trakcie całego życia, a w rezultacie przyczynienie się do lepszego funkcjonowania własnej lokalnej społeczności.
Metody i narzędzia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ prowadzenie programu od samego początku jego istnienia oparte jest na samych wolontariuszach, z udziałem małej ilości personelu występującego w roli wspierającej, doradczej oraz motywującej, działającego raczej w tle, niż będącego motorem przedsięwzięć; ▪ sami seniorzy pomagają innym osobom starszym, a wolontariuszem może być osoba w każdym wieku (kilku spośród nich ma nawet ok. 100 lat) – jednak program w szczególnym stopniu skierowany jest do osób w wieku 50+; ▪ program finansowany jest z różnego rodzaju źródeł, tak prywatnych jak i

¹⁰⁹ Informacje na podstawie: http://www.csv_rsvp.org.uk [dostęp: 17.05.2012] oraz Jamieson A., *Involvement of older volunteers UK*, Birkbeck, University of London 2011 (analiza przygotowana do raportu *Volunteering by older people in the EU*), Eurofund, Dublin 2011.

	<p>państwowych, a ich pozyskiwanie w dużym stopniu należy też do wolontariuszy;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ jego funkcjonowanie sprowadza się do sieci zdecentralizowanych inicjatyw lokalnych / małych projektów, podejmowanych przez nieformalne grupy lub miejscowe organizacje na terenie Anglii, Walii i Szkocji; ▪ proces decentralizacji w Wielkiej Brytanii doprowadził do wygenerowania w dwóch ostatnich regionach nowych funduszy, które pozwoliły RSVP na ustanowienie tam zespołów pracowników zajmujących się rozwojem, którzy w sposób bardziej systemowy zaczęli rekrutować organizatorów wolontariatu; w Anglii dalej w mocy pozostaje oryginalny model lokalnego kierowania działaniami przez wolontariuszy, wspieranego przez skromny personel w Londynie; ▪ w tym momencie obejmuje ok. 400 inicjatyw społecznych, skierowanych na takie cele, jak wsparcie dla szkół, podstawowa opieka, towarzyszenie ludziom samotnym, czy opieka nad zabytkami, prowadzonych we współpracy z lokalnymi służbami zdrowia i opieki socjalnej; ▪ inicjatywy wolontariackie powinny wychodzić od samych społeczności lokalnych i opierać się na posiadanych przez daną grupę zasobach – w ten sposób wdrażane projekty dotyczą m.in. sfery edukacji (wspólne czytanie, mentoring, nauka liczenia), sztuki, rękodzieła (ważnym modelem działania, powielanym w różnych społecznościach uczestniczących w programie jest szydełkowanie) czy zdrowia; ▪ uczestnicy biorą udział w specjalnych ogólnokrajowych inicjatywach związanych z promocją aktywności społecznej, jak <i>Get active week</i> (związany z aktywnością fizyczną) czy <i>Make a difference day</i> (promujący filantropię i wolontariat).
<p>Najważniejsze rezultaty</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ program funkcjonuje od 1988 r. systematycznie się rozwijając, od 200 r. liczba zaangażowanych w jego ramach wolontariuszy uległa prawie potrojeniu - z ok. 5000 osób do ponad 14750; ▪ z dużym odzewem spotkały się inicjatywy wspierające kreatywność osób starszych – np. związana z szydełkowaniem <i>Knit for life</i>, w ramach której 4000 wolontariuszy wykonuje przedmioty czy ubrania, które potem przekazywane są potrzebującym (np. dzieciom w sierocińcach) lub wspierającym ich organizacjom; ▪ podobnie jest z działaniem <i>CSV Grand Mentors</i>, stanowiącym innowacyjny projekt angażujący energię i doświadczenie dojrzałych wolontariuszy (w wieku 50+) do wspierania młodzieży (w wieku 16-25 lat), szczególnie tej nie posiadającej pozytywnych wzorców zachowań ze strony dorosłych czy mającej problemy z policją, w odnalezieniu się na rynku pracy, kontynuowaniu nauki lub

podjęciu konkretnych szkoleń;

- innym wartościowym pomysłem jest projekt skierowany na aktywizację do wolontariatu osób niepełnosprawnych *Active volunteering by disabled people*, prowadzony w hrabstwie Barnet, w którym zaangażowało się dotychczas ponad 100 takich beneficjentów;
- działalność RSVP spotkała się z uznaniem ze strony społeczeństwa, które zaowocowało dotychczas wsparciem finansowym w wysokości £77,000 oraz setkami zapytań ze strony potencjalnych wolontariuszy.

Program RSVP realizowany w Wielkiej Brytanii jest częścią większej, międzynarodowej inicjatywy (obecnej w świecie anglosaskim) RSVP International. O ile ciężko jest porównywać uwarunkowania dla rozwoju tego typu działań na Wyspach oraz w Polsce, choćby ze względu na zupełnie inny stan wolontariatu w obu państwach¹¹⁰, to warto jednak zwrócić uwagę na kilka ciekawych aspektów tego programu. Jest to o tyle istotne, że zapoczątkowany jeszcze pod koniec lat 80ych XX w. wpisuje się w prowadzony obecnie w Wielkiej Brytanii dyskurs polityczny na temat budowania tzw. Wielkiego Społeczeństwa (*Big Society*). Parafrazując słowa premiera Camerona, można stwierdzić, że RSVP jest właśnie takiego społeczeństwa wyrazem, ukształtowanym zanim jeszcze władze wystąpiły z powyższym postulatem wsparcia jego tworzenia¹¹¹.

W stosunku do pozostałych omawianych tu programów RSVP odróżnia jego oparcie się w dużym stopniu na decentralizacji procesu zarządzania i wspieraniu lokalnych, oddolnych inicjatyw. Stwarza on w ten sposób warunki do samodzielnego projektowania przez członków poszczególnych społeczności takich działań, które będą dla nich najbardziej interesujące i odpowiedzą na lokalne potrzeby. Do zaangażowania są jednocześnie motywowane osoby z bardzo różnych grup społecznych, w tym tych określanych jako narażone na wykluczenie (szczególnie osoby niepełnosprawne, czy imigranci).

RSVP stwarza wolontariuszom pole do wykorzystania na rzecz własnych lokalnych społeczności oraz osób potrzebujących zgromadzonych przez całe życie umiejętności i wiedzy. Dzięki temu, mogą oni po przejściu na emeryturę zachować poczucie bycia potrzebnym innym, a nawet rozszerzyć własne horyzonty, zdobywając nowe umiejętności. Z

¹¹⁰ W Wielkiej Brytanii tradycyjnie to seniorzy są grupą, która najchętniej angażuje się w wolontariat. W samej Anglii w latach 2008-2009 robiło tak 30% osób w wieku 65-74 lat. Drugie pod względem poziomu aktywności społecznej miejsce zajęły *ex aequo* osoby z grup 50-64 oraz 35-49 lat (po 28%). Wskaźnik zaangażowania w wolontariat spadł do 20% w przypadku osób, które przekroczyły 75 rok życia – por. *ibidem*, s. 6.

¹¹¹ Por. A. Cox, *Age of Opportunity. Older people, volunteering and the Big Society*, ResPublica, Civil Society and Social Innovation Unit, wrzesień 2011, s. 8.

drugiej strony, w ten sposób społeczeństwo nie traci też tych możliwości skorzystania z gromadzonych przez lata zasobów kompetencyjnych poszczególnych osób. Dzięki projektom wolontariackim mogą one być przekazywane kolejnym pokoleniom.

Ciekawym rozwiązaniem jest także powierzenie samym wolontariuszom nie tylko zarządzania projektami, lecz także pozyskiwania na ich realizację funduszy. Jak się wydaje, by było to możliwe potrzeba jednak wcześniej ukształtowanego na odpowiednim poziomie społeczeństwa obywatelskiego oraz seniorów o odpowiednich kompetencjach. Na pewno warto dążyć do osiągnięcia takiego stanu również w Polsce.

Tabela 3. Program rozwijania wolontariatu osób dojrzałych „Same plusy Wolontariat 50+”

	Pilotażowy Program rozwijania wolontariatu osób dojrzałych „Same plusy Wolontariat 50+” ¹¹²
Realizator	Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce oraz Regionalne Centrum Wolontariatu w Elblągu
Cele	<ul style="list-style-type: none"> ▪ rozpoznanie potrzeb oraz oczekiwań i postaw osób 50+ wobec aktywności wolontarystycznej, a także organizacji pod kątem współpracy z dojrzałymi wolontariuszami; ▪ wypracowanie modelu współpracy ze starszymi wolontariuszami na etapie wdrażania ich do pracy społecznej, wspierania i szkolenia; ▪ promocja wolontariatu jako sposobu na aktywność osób w starszym wieku przez m.in. uruchomienie programu wolontariatu 50+ w wybranej społeczności lokalnej; ▪ upowszechnienie wypracowanego modelu w innych społecznościach lokalnych.
Założenia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ niewykorzystywanie potencjału osób dojrzałych przez społeczeństwo, ▪ niedostrzeganie potrzeb i problemów osób dojrzałych; ▪ brak oferty zagospodarowania ich czasu wolnego i możliwości samorozwoju osób dojrzałych;
Metody	<ul style="list-style-type: none"> ▪ badania osób dojrzałych i organizacji pod kątem współpracy z tą grupą;

¹¹² Informacje na podstawie: http://www.filantropia.org.pl/pl/dzialalnosc/co_zrobilismy/Aktywizacja_osob_starszych/Same_plusy_Wolontariat_50.html [dostęp: 12.05.2012] oraz *Same Plusy. Wolontariat 50+. Prezentacja doświadczeń projektu*, op.cit.

i narzędzia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wielosektorowe partnerstwo „na rzecz rozwoju wolontariatu” w Elblągu i w powiecie elbląskim (14 podmiotów, m.in. instytucji publicznych, jak urząd miasta, szkoła i ośrodek pomocy społecznej oraz organizacji pozarządowych); ▪ edukacja (warsztaty i szkolenia wolontariuszy zainteresowanych podjęciem aktywności wolontariackiej oraz pracowników centrum wolontariatu i lokalnych organizacji pod kątem współpracy z dojrzałymi wolontariuszami); ▪ kampania medialna promująca wolontariat osób 50 + na terenie Elbląga i powiatu elbląskiego, w tym m.in. zorganizowanie wystawy fotograficznej i nakręcenie filmu, produkcja plakatów i spotkania informacyjne; ▪ opracowania i publikacje (poradniki dla wolontariuszy i organizacji) ▪ lokalna i ogólnopolska konferencja.
Najważniejsze rezultaty	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zwrócenie uwagi społeczności lokalnej na potencjał i możliwości dojrzałych wolontariuszy; ▪ zainicjowanie wielosektorowej współpracy na rzecz wolontariatu; ▪ opracowanie wieloletniej lokalnej strategii wspierania wolontariatu; ▪ włączenie do aktywności wolontariackiej 20 osób w wieku 50+; ▪ wpisanie wolontariatu osób dojrzałych do stałej działalności Regionalnego Centrum Wolontariatu.

Program „Same plusy. Wolontariat 50+” zrealizowano w latach 2006-2007 na terenie powiatu elbląskiego i miasta Elbląg jako pilotażowe przedsięwzięcie wspierania wolontariatu wśród osób powyżej 50-tego roku życia.

W kontekście myślenia o systemie wspierania wolontariatu osób dojrzałych i zaprezentowanych wyników badań Program ten należy uznać za ważny przykład działań przede ze względu na jego kompleksowość i całościowość.

Podkreślenia wymaga to, że wolontariat osób dojrzałych został tu potraktowany jako wieloetapowy proces wymagający uwzględnienia szeregu uwarunkowań oraz podjęcia wielu działań przygotowujących grunt pod rozwój tej formy aktywności. Na bazie tego przekonania wolontariat został obudowany szeregiem działań programujących (badania, przygotowanie wieloletniej strategii wspierania wolontariatu, wpisanie tej formy aktywności do stałej działalności Regionalnego Centrum Wolontariatu), wspierających i instruktażowych (szkolenia, poradniki) oraz promujących (kampania medialna, konferencje).

Kompleksowość programu przejawiała się także w grupie odbiorców działań podjętych w ramach przedsięwzięcia. Skierowano je nie tylko do potencjalnych wolontariuszy i

podmiotów bezpośrednich mogących wspierających tę formę ich aktywności, ale także wszystkich najważniejszych lokalnych instytucji publicznych i niepublicznych (formuła wielosektorowego partnerstwa).

W ten sposób w społeczności lokalnej zbudowano szeroką platformę wymiany wiedzy, informacji i współpracy na rzecz rozwijania wolontariatu, a z drugiej strony mechanizm wzmacniający stabilność, skuteczność i zapewniający ciągłość działań podjętych w ramach projektu.

Tabela 4. Konkurs dotacyjny „Seniorzy w akcji”

	Konkurs dotacyjny „Seniorzy w akcji” w ramach programu „Uniwersytety Trzeciego Wieku” Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności ¹¹³
Realizator	Towarzystwo Inicjatyw Twórczych 'ę'
Cele	<ul style="list-style-type: none"> ▪ rozwój i wspieranie aktywności osób 55+ i do 30 roku życia; ▪ zaangażowanie osób dojrzałych w działania na rzecz otoczenia; ▪ rozwijanie wolontariatu osób dojrzałych; ▪ wzmacnianie i promowanie solidarności międzypokoleniowej; ▪ zmiana wizerunku osób starszych; ▪ tworzenie przestrzeni fizycznej i społecznej dla osób dojrzałych w środowiskach lokalnych;
Założenia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ niewykorzystywanie potencjału czasu, wiedzy i doświadczenia osób dojrzałych przez społeczności lokalne i ich możliwości przyczynienia się do rozwiązywania lokalnych problemów społecznych; ▪ brak możliwości rozwijania przez osoby dojrzałe własnych pasji i zainteresowań; ▪ potrzeba budowania solidarności międzypokoleniowej; ▪ potrzeba integrowania lokalnych społeczności i działających na ich terenie organizacji wokół wspólnych zasobów i problemów;
Metody	<ul style="list-style-type: none"> ▪ dotacje dla osób 55+ i par międzypokoleniowych (55+ oraz osoby do 30 roku życia) otrzymywane przez organizacje pozarządowe/instytucje, które pełnią

¹¹³ Informacje na podstawie: <http://www.seniorzywakcji.pl/?p=261>, regulaminu konkursu dotacyjnego „Seniorzy w akcji” oraz publikacji 55+ Seniorzy w akcji http://www.seniorzywakcji.pl/userfiles/file/seniorzy_w_akcji.pdf [dostęp: 12.05.2012].

i narzędzia	<p>role podmiotów aplikujących o grant;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ warsztaty wspierające uczestników konkursu w opracowaniu własnego projektu i w późniejszej jego realizacji; ▪ możliwość skorzystania ze wsparcia Latających Animatorów oraz trenerów i ekspertów; ▪ wymiana wiedzy i doświadczeń uczestników konkursów w ramach wizyt studyjnych;
Najważniejsze rezultaty	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 132 zrealizowane projekty (4 edycje: 2008 - 30 projektów, 2009 - 37 projektów, 2010 - 31 projektów, 2011 - 34 projekty) ▪ włączenie do aktywności międzypokoleniowej 3896 seniorów i 3164 osób młodych; ▪ wykreowanie wielu nowych form aktywności i spędzania wolnego czasu przez osoby dojrzałe, jak taniec nowoczesny czy tworzenie blogów internetowych; ▪ tworzenie nowych metod i form działania w pracy z osobami dojrzałymi i/lub w działaniach międzypokoleniowych; ▪ tworzenie środowiska dojrzałych liderów – wolontariuszy i animatorów lokalnych społeczności; ▪ medialna promocja wolontariatu osób dojrzałych i wolontariatu międzypokoleniowego zarówno w konkretnych środowiskach lokalnych, jak i na szczeblu krajowym;

Konkurs dotacyjny „Seniorzy w akcji” realizowany jest od 2008 roku w ramach programu „Uniwersytety Trzeciego Wieku” Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności. Do tej pory w czterech corocznych edycjach, łącznie dofinansowano 132 projekty z całej Polski.

Program ukierunkowany jest przede wszystkim na wsparcie, zachęcanie i motywowanie wolontariuszy do podejmowania aktywności nie zaś tworzenie całościowych rozwiązań rozwijania wolontariatu obejmujących m.in. tworzenie jego ram instytucjonalnych. W tym sensie zakres jego działań jest węższy niż na przykład omawianej wcześniej inicjatywy „Same plusy”, niemniej jednak Program „Seniorzy w akcji” również prezentuje modelowe i kompleksowe rozwiązania dotyczące rozwijania wolontariatu wśród osób dojrzałych i zakorzeniania go w środowiskach lokalnych.

Błąd! Nieprawidłowe łącze. przede wszystkim aspekt popularyzowania tej aktywności za pomocą budowania środowiska dojrzałych liderów-wolontariuszy, pełniących często role

innowatorów promujących nowe formy aktywności i spędzania wolnego czasu przez osoby dojrzałe. Program z jednej strony pomaga się tym liderom ujawnić, ale również dostarcza im konkretnego wsparcia, które mogą otrzymać ze strony trenerów i ekspertów. Z kolei organizowane wizyty studyjne umożliwiają im poszerzanie wiedzy i wymianę doświadczeń z innymi liderami.

Ciekawym rozwiązaniem jest także przyjęta w konkursie formuła działań tandemowych - realizowanych przez osoby w wieku 55+ i wolontariuszy do 30-roku życia, która odpowiada na potrzebę zmniejszania dystansów międzypokoleniowych, a także tworzenia w społecznościach lokalnych przestrzeni budowania i podtrzymywania więzi międzygeneracyjnych.

Aspekt integracji osób dojrzałych ze społecznością lokalną ma także w omawianym programie szerszy wymiar. Przez wpisanie wolontariatu osób dojrzałych przede wszystkim jako formy działań na rzecz społeczności lokalnych i odpowiadającej uprzednio zdiagnozowanym problemom i potrzebom środowiska, dowartościowuje i otwiera aktywność osób dojrzałych na działania prowadzone poza obrębem własnego środowiska, co obok aspektu więziotwórczego ma istotne znaczenie również dla zmiany wizerunku osób dojrzałych w społeczeństwie.

Tabela 5-7. Program Operacyjny Fundusz Inicjatyw Obywatelskich w latach 2009-2012

Program Operacyjny Fundusz Inicjatyw Obywatelskich: 2009-2012 ¹¹⁴			
Osoby dojrzałe/wolontariat			
Priorytet 1: Aktywni, świadomi obywatele, aktywne wspólnoty lokalne (cel: zwiększenie aktywności i świadomości	Priorytet 2: Sprawne organizacje pozarządowe w dobrym państwie (cel: rozwój	Priorytet 3: Integracja i aktywizacja społeczna. Zabezpieczenie społeczne (cel: zwiększenie zaangażowania	Priorytet 4: Rozwój przedsiębiorczości społecznej (cel: wspieranie rozwoju polskiego modelu ekonomii społecznej)

¹¹⁴ Informacje dotyczące programu FIO w kolejnych edycjach przygotowano na podstawie danych dostępnych na stronie: <http://www.pozYTEK.gov.pl/FIO.379.html?PHPSESSID=d26530247878006e396e958a6b91adaa>, w tym dokumentów: *Podstawowe kierunki działań rządu w zakresie realizacji rządowego programu Fundusz Inicjatyw Obywatelskich w kolejnych latach, Zasad przyznawania i rozliczania dotacji w ramach FIO oraz Sprawozdań z realizacji poszczególnych edycji FIO* przygotowanych przez Departament Pożytku Publicznego Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej.

	obywateli i wspólnot lokalnych).	potencjału sektora organizacji pozarządowych)	sektora organizacji pozarządowych na rzecz usług społecznych w zakresie integracji i aktywizacji społecznej oraz zabezpieczenia społecznego).	
Obszary wsparcia	Kształtowanie wiedzy i umiejętności pozwalających na aktywne uczestnictwo w życiu publicznym – programy edukacyjne związane ze wzmacnianiem świadomości społecznej i obywatelskiej.	Wolontariat w organizacjach pozarządowych – w szczególności inicjatywy łączące bezinteresowne działanie z kształtowaniem więzi społecznych opartych na zaufaniu i solidarności społecznej.	Aktywizacja ludzi starych, integracja międzypokoleniowa – w szczególności rozwijanie form uczestnictwa ludzi starych, wzmacniających ich podmiotowość społeczną w środowisku lokalnym, rozwój solidarności międzypokoleniowej, działania integrujące seniorów i młodych, wykorzystujące różne potencjały tych dwóch grup społecznych.	Wolontariat pracowniczy, rozumiany jako formy bezinteresownej i nieodpłatnej aktywności społeczno-zawodowej pracowników realizowane w oparciu o koncepcję społecznej odpowiedzialności biznesu we współpracy z organizacjami pozarządowymi – w szczególności inicjatywy łączące bezinteresowne działanie z kształtowaniem więzi społecznych opartych na zaufaniu i solidarności społecznej.
	Aktywizacja obywateli w sprawach publicznych – programy na rzecz obywatelskiego zaangażowania w sprawy publiczne, np. poprzez udział w debatach		Działania na rzecz środowisk kombatanckich i osób represjonowanych – włączenie przedstawicieli grup do inicjatyw związanych z pielęgnowaniem tradycji historycznej,	

	<p>publicznych, konsultacjach społecznych, udział w wyborach, wolontariat, filantropię, członkostwo w stowarzyszeniach.</p>		<p>wychowania patriotycznego i historycznej więzi międzypokoleniowej.</p>	
			<p>Integracja repatriantów w środowiskach lokalnych – inicjatywy na rzecz aktywizacji zawodowej i społecznej repatriantów i ich rodzin; tworzenie przyjaznego otoczenia społecznego i ekonomicznego do integracji repatriantów.</p>	
			<p>Tworzenie równych szans dla dyskryminowanych oraz najsłabszych grup społecznych – m.in. poprzez przeciwdziałanie dyskryminacji i ochrona praw grup dyskryminowanych, zmarginalizowanych i społecznie naznaczonych, w tym działania na rzecz integracji osób</p>	

			bezdomnych ze społeczeństwem i ich powrotu do głównego nurtu życia społecznego, wspieranie autorskich pomysłów na rzecz likwidowania przyczyn zróżnicowań społecznych i ekonomicznych, prowadzenie edukacji informatycznej i przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu	
--	--	--	---	--

Program Operacyjny Fundusz Inicjatyw Obywatelskich w latach 2009-2013 ukierunkowany na wspieranie inicjatyw obywatelskich realizowanych z udziałem sektora obywatelskiego stanowi kontynuację Rządowego Programu Fundusz Inicjatyw Obywatelskich realizowanego w latach 2005-2007 i rezerwy celowej budżetu państwa z 2008 roku Fundusz Inicjatyw Obywatelskich¹¹⁵.

Jego kształt został jednak zmodyfikowany w stosunku do poprzedniej oferty, co wiąże się z dynamicznie zachodzącymi przemianami społeczeństwa polskiego, a także kondycji, potrzeb i wyzwań, które stoją przed sektorem obywatelskim.

W tym kontekście, w jego nowej wersji, zniknął m.in. obszar wsparcia dotyczący „Bezpieczeństwa publicznego i obrony narodowej”, zmniejszył się także zakres wsparcia ukierunkowanego na tworzenie instrumentów rynku pracy i zwalczanie bezrobocia, a pojawiły się nowe priorytety, w których wyakcentowano m.in. kwestie związane z aktywizacją i upodmiotowieniem poszczególnych grup obywateli, jako podstawy rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Zwrócono większą uwagę na nabywanie przez nich

¹¹⁵ Ramy prawne PO FIO określają przepisy ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju z dnia 6 grudnia 2006 r. (Dz. U. z 2006 r., nr 227, poz. 1658 z późn. zm.) oraz ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie z dnia 24 kwietnia 2003 r. (Dz. U. z 2003 r., nr 96, poz. 873, z późn. zm.). PO FIO wpisuje się także w założenia i cele najważniejszych krajowych dokumentów strategicznych, jak m.in. *Strategia Rozwoju Kraju na lata 2007-2015*, *Strategia Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego na lata 2009-2015*, *Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia na lata 2007-2013* i *Krajowy Plan Działań na Rzecz Integracji Społecznej*.

kompetencji i świadome zaangażowanie w życie publiczne, czego bezpośrednim wyrazem było m.in. uwzględnienie i podkreślenie znaczenia zasady *empowermentu*, a więc bezpośredniego włączania beneficjentów realizowanych programów w działania i decyzje podejmowane w ramach realizowanych projektów.

Osoby dojrzałe/starsze jako jedną z ważnych grup i odbiorców działań realizowanych przez organizacje pozarządowe bezpośrednio wpisano w Priorytet 3 – dotyczący zwiększania zaangażowania trzeciego sektora na rzecz usług prowadzonych w zakresie integracji i aktywizacji społecznej oraz zabezpieczenia społecznego. W tym w szczególny sposób podkreślono tu konieczność włączenia sektora pozarządowego w działania na rzecz środowisk kombatantów i osób represjonowanych oraz repatriantów. Wyakcentowano również kwestie związane z koniecznością wzmacniania i rozwijania integracji międzypokoleniowej.

Rekomendacje dotyczące dalszego ukierunkowywania PO FIO pod kątem wspierania wolontariatu osób dojrzałych zaprezentowano w ostatnim, podsumowującym rozdziale.

7. Wnioski i rekomendacje dotyczące przyszłych działań

Na podstawie zaprezentowanych wyżej wyników badań, analizy uwarunkowań aktywności osób dojrzałych oraz przykładów programów ukierunkowanych na wsparcie tej grupy społecznej można sformułować szereg zaleceń i wniosków dotyczących stymulowania i wspierania rozwoju wolontariatu osób dojrzałych. Postulowane działania pozwolą jednocześnie przeciwdziałać opisanym we wcześniejszych częściach ekspertyzy przeszkadzającym w jego rozwoju barierom.

Zanim przejdziemy do omówienia konkretnych propozycji, na wstępie, należy podkreślić, że wspieranie wolontariatu osób dojrzałych nie może następować w oddzieleniu od innych działań skierowanych na aktywizację osób dojrzałych oraz społeczności, do których należą. Powinno wręcz stanowić część szerszego systemu formalnej i pozaformalnej edukacji skierowanej do wszystkich grup wiekowych na temat wolontariatu, by mógł się on stawać w rezultacie aktywnością towarzyszącą człowiekowi przez całe życie (zgodnie z założeniami projektu *Długofalowej polityki rozwoju wolontariatu w Polsce*).

Ponadto, analiza wykorzystanych do przygotowania tej ekspertyzy materiałów źródłowych wskazuje na potrzebę budowania w Polsce kompleksowych programów wsparcia dla osób dojrzałych. Chodzi tutaj nie tylko o nawiązywanie współpracy międzysektorowej przez najważniejszych aktorów lokalnego życia społecznego (jednostki samorządu terytorialnego, organizacje społeczne, lokalne instytucje kultury oraz te zajmujące się opieką społeczną, czy nawet media i grupy nieformalne). Podejmowane działania powinny iść dalej i odpowiadać na przedstawione w tej ekspertyzie potrzeby i uwarunkowania aktywności osób dojrzałych. Należy przy tym mieć na uwadze, iż na podjęcie skutecznych działań skierowanych na zmianę sytuacji osób starszych może być już za późno w momencie ich przejścia na emeryturę. O wiele głębsze i bardziej długotrwałe rezultaty uzyska się kierując do nich odpowiednie formy wsparcia jeszcze w okresie aktywności zawodowej. Tylko w ten sposób można, chociażby, kształtować u tych osób pożądane postawy związane z dbałością o dobro wspólne, czy wpływać na zachowanie przez nie dobrej kondycji fizycznej i zdrowia, które zaowocują potem wyższą jakością życia na emeryturze. To z kolei, będzie te osoby skłaniać do większej gotowości do angażowania się w działania na rzecz innych.

Znaczenie w tym kontekście ma również zadbanie o możliwość uzyskiwania przez osoby starsze kompleksowego wsparcia w miejscu zamieszkania i budowanie dostosowanego do ich potrzeb systemu opieki. Zabezpieczenie w taki sposób realizacji podstawowych potrzeb, pozwoli osobom starszym częściej angażować się w działania na rzecz innych.

Nawet pomimo stworzenia tak dogodnych warunków, zwiększenie skali zaangażowania ze strony osób dojrzałych nie będzie jednak możliwe, jeśli nie stworzy się im odpowiednich okazji do angażowania się. Tutaj największe zadanie leży po stronie lokalnych organizacji pozarządowych. To ważny postulat, albowiem jak pokazują analizy oferty sektora pozarządowego kierowanego na rzecz osób starszych, dotychczas dostrzeżono i wykorzystuje się głównie potencjał i możliwości sektora pozarządowego w sferze działań o charakterze opiekuńczym, a w mniejszym stopniu w działaniach o charakterze aktywizującym, do których to również należy wolontariat¹¹⁶.

Może to być związane m.in. z wielokrotnie podkreślanym na łamach tej ekspertyzy stereotypowym postrzeganiem starości w perspektywie tzw. modelu deficytów, a w mniejszym stopniu potencjału do wykorzystania, co zniechęca organizacje do kierowania działań na rzecz osób starszych¹¹⁷. Z drugiej zaś strony oferta sektora pozarządowego jest także kwestią określonego kształtu priorytetów instytucji publicznych, które zaczęły już wykorzystywać potencjał organizacji świadczących usługi w obszarze pomocy społecznej, w tym usług realizowanych przez nie na rzecz osób starszych. Jednak ich wsparcie na rzecz organizacji działających na rzecz osób starszych bądź je zreszających ogranicza się raczej do biernego przyzwolenia na ich działania¹¹⁸.

Dlatego warunkiem brzegowym skuteczności jakichkolwiek rozwiązań systemowych i rozwoju wolontariatu osób dojrzałych w Polsce jest podjęcie szeregu działań (medialnych, promujących dobre praktyki), które zwróciłyby uwagę władz lokalnych i organizacji pozarządowych na potencjał osób dojrzałych i niewykorzystywane przez środowiska lokalne możliwości tej grupy osób. Istotne znaczenie dla tego procesu będzie zaś miało dalsze wspieranie przez politykę państwa programów ściśle ukierunkowanych na aktywizację i wykorzystanie przez organizacje pozarządowe potencjału osób starszych. Dobrym narzędziem do ukierunkowywania i wspierania tego profilu działalności organizacji społecznych są takie programy jak Fundusz Inicjatyw Obywatelskich.

Na przedstawionych powyżej założeniach opierają się wszystkie zaprezentowane niżej rekomendacje działań, które powinny pozwolić na rozwinięcie w Polsce zaangażowania osób dojrzałych w wolontariat.

Zostały one podzielone na dwie główne grupy.

¹¹⁶ Por. m.in. M. Dudkiewicz, P. Sobiesiak-Penszko, *Starość w trzecim sektorze – aktywnie czy opiekuńczo?*, [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor”, nr 25/2011, s. 28-36.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 28-36.

¹¹⁸ Por. badania Instytutu Spraw Publicznych dotyczące lokalnych wymiarów działań wobec osób starszych opublikowane [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, op. cit.

Pierwszą stanowią rekomendacje dotyczące rozwiązań natury ogólnej, związane z wprowadzeniem istotnych zmian na poziomie funkcjonowania całego społeczeństwa. Druga grupa to konkretne rozwiązania, które warto byłoby wprowadzić w ramach samego PO FIO (lub programów do niego analogicznych, jakie ustanowione zostaną w przyszłości).

W ramach pierwszego typu rekomendacji można wyróżnić te odnoszące się do obszaru prawa, konkretnych polityk publicznych wprowadzanych na różnych poziomach zarządzania krajem oraz promocji zjawiska wolontariatu osób dojrzałych w społeczeństwie.

Są one następujące:

Formułując kompleksowy system wsparcia aktywności społecznej osób dojrzałych i zastanawiając się nad możliwościami wykorzystania w tym celu wolontariatu, warto wyraźniej uwzględnić tę formę aktywności w ramach funkcjonujących już w Polsce systemów aktywizacji zawodowej osób w wieku lat 50+ (czy nawet 45+). W tym celu, w ustawie o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (m.in. przy wspomnianym już w tej ekspertyzie art. 43 i następnych) należałoby uwzględnić możliwość objęcia programami wolontariatu osób spełniających określone w ustawie kryteria. Te ostatnie mogą mieć np. charakter wolontariatu długoterminowego i poza umożliwieniem osobom dojrzałym nabywania nowych kompetencji i doświadczeń (i w rezultacie zwiększeniem ich konkurencyjności na rynku pracy), być także narzędziem przeciwdziałania ich wypaleniu zawodowemu (w odpowiedzi na założenia projektu *Długofalowej polityki rozwoju wolontariatu w Polsce*).

Trudno liczyć na większe zaangażowanie w wolontariat (szczególnie ten o charakterze formalnym, gdzie przewidziane są dla wolontariuszy konkretne świadczenia, nawet o charakterze pieniężnym) ze strony osób o ustanowionym uprawnieniu do świadczeń socjalnych, jeśli nie będą miały one pewności, że w rezultacie zaangażowania się w działalność społeczną ich nie utracą. Dlatego też warto, w ustawie o emeryturach i rentach z FUS wpisać regulację analogiczną do zawartej w art. 2 ust. 2 pkt. 1 ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy. Pozwoliłoby to jednoznacznie określić, iż nie ma sprzeczności między pobieraniem renty lub emerytury a korzystaniem z uprawnień związanych ze świadczeniem wolontariatu (wynikających z UoDPPiW).

Budowany system wsparcia dla wolontariatu osób dojrzałych powinien mieć charakter planowych i długoterminowych działań uwzględnionych w politykach publicznych tworzonych zarówno na poziomie lokalnym (przykładem może być wieloletnia strategia

wspierania wolontariatu przygotowana w projekcie „Same plusy. Wolontariat 50+”), jak i ujętych w dotychczasowych bądź nowopowstających dokumentach strategicznych¹¹⁹.

W tworzonych obecnie na poziomie krajowym dokumentach wytyczających kierunki rozwoju Polski do roku 2020(-30), należałoby w spójny sposób uwzględnić aspekt znaczenia i potrzeby rozwijania wolontariatu osób dojrzałych, jako narzędzia służącego osiągnięciu przyjętych w tych dokumentach celów strategicznych. W szczególności, wyraźniejszego podkreślenia wymaga rola wolontariatu osób dojrzałych jako elementu procesu uczenia się przez całe życie (szczególnie w wymiarze nieformalnym). Warto w tym momencie budować konkretne zapisy i oparte na nich działania wdrożeniowe na doświadczeniach programu Grundtvig (z jego akcją Projektów Wolontariatu Seniorów włącznie).

Lokalne polityki publiczne powinny uwzględniać dotychczasowy brak zakorzenienia wolontariatu osób dojrzałych w środowiskach lokalnych. Sprostanie temu wyzwaniu rodzi konieczność wspierania wolontariatu w oparciu o zaangażowanie i działania prowadzone przez wielosektorowe lokalne partnerstwa na rzecz rozwoju wolontariatu (złożone z potencjalnych wolontariuszy, organizacji pozarządowych, samorządów i lokalnych instytucji publicznych).

Wolontariat osób dojrzałych powinien również zostać uwzględniony w stałej ofercie organizacji pozarządowych tworzonej w oparciu o zdiagnozowane wcześniej i systematycznie monitorowane przez samorządy lokalne potrzeby, oczekiwania i motywacje potencjalnych wolontariuszy (na przykład na podstawie badań, jak w projekcie „Same plusy. Wolontariat 50+”). Oferta ta powinna uwzględniać, z jednej strony, duże zróżnicowanie grupy osób dojrzałych m.in. pod względem stanu zdrowia i wynikających z tego określonych możliwości i ograniczeń potencjalnych wolontariuszy, a także specyficzne lokalne problemy i potrzeby (np. obecność dużej grupy osób powyżej 80-roku życia powinna warunkować rozwój oferty ukierunkowanej na wolontariat opiekuńczy).

Ponadto, specyfika współpracy z dojrzałymi wolontariuszami (oraz zarządzania ich aktywnością) rodzi potrzebę przygotowania do tego (przez kształtowanie odpowiednich kompetencji) samych organizacji pozarządowych, zainteresowanych pracą z tą grupą społeczną. Ich działacze powinni mieć możliwość skorzystania ze szkoleń dotyczących zarządzania wolontariuszami w starszym wieku, w tym m.in. sposobów ich przygotowania do aktywności społecznej, a następnie wspierania w jej wykonywaniu.

¹¹⁹ W szczególności dotyczy to takich dokumentów, jak: *Średniookresowa Strategia Rozwoju Kraju 2020*, *Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego* czy *Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego*.

Z drugiej strony, warto też tworzyć i promować standardy współpracy z tą grupą wolontariuszy, uwzględniające ich specyfikę i potrzeby.

Rozwój wolontariatu osób dojrzałych wymaga także działań na rzecz poprawy wizerunku osób starszych i przełamania licznych stereotypów (tak po stronie władz lokalnych, jak i środowisk pozarządowych) na temat tej grupy, w czym niebagatelną rolę mogą odgrywać kampanie medialne i przedsięwzięcia pokazujące przykłady osób aktywnych i zaangażowanych w działalność społeczną („Seniorzy w akcji”, „Same plusy”). Ponadto, należy budować także pozytywny wizerunek i prestiż wolontariatu wśród samych osób dojrzałych, oparty o konkretny system zachęt i działań dowartościowujących tę formę aktywności (zob. szereg rozwiązań zaproponowanych w projekcie *Długofalowej polityki rozwoju wolontariatu w Polsce* oraz przykłady działań prowadzonych w ramach programu „Seniorzy w akcji”).

Wszelkie działania promocyjne powinno poprzedzić przemyślenie kwestii języka wykorzystywanego do opisywania działalności społecznej. Chodzi tutaj w szczególności o samo pojęcie „wolontariatu”, który, jak pokazują badania, nie jest dobrze znany i rozumiany przez Polaków, w tym same osoby dojrzałe (zob. badania CBOS/ISP/MPiPS z 2011 r., pokazujące m.in., że w odczuciu społecznym wolontariusz jest najczęściej osobą młodą i zamożną).

Drugą grupę rekomendacji, które sformułować można w tej ekspertyzie, stanowią te odnoszące się do modyfikacji, jakie należałoby wprowadzić do PO FIO (dalej zwanego też „Programem”), w jego bieżącym kształcie. Pierwsza ich część odnosi się do przewidzianych w programie obszarów wsparcia, a druga konkretnych działań na poziomie wdrożenia samego programu, których uwzględnienie może pozwolić na skuteczniejsze wsparcie wolontariatu osób dojrzałych w przyszłych edycjach tego Programu. W oparciu o przeprowadzone w tej ekspertyzie analizy proponujemy następujące zmiany:

Dofinansowanie w Programie powinno być w większym stopniu kierowane na projekty, w których przewidziano działania przygotowujące zainteresowane osoby dojrzałe do podejmowania nowych ról społecznych czy odbudowę zerwanych więzi społecznych (np. po przejściu na emeryturę). Analogicznie, jak w wypadku organizacji pozarządowych, powinno to być realizowane w formule szkoleń lub treningów, czy też kształtowania osobom dojrzałym warunków, sprzyjających ich angażowaniu się w aktywność społeczną.

Ze względu na dominujący typ aktywności społecznej dojrzałych wolontariuszy w obrębie działań prowadzonych w grupach rówieśniczych (co utrudnia ich integrację z szerszą

społecznością), warto wspierać rozwój tych form zaangażowania osób dojrzałych, które są ukierunkowane na włączanie ich w działania na rzecz całych środowisk lokalnych bądź określonych grup, jak na przykład dzieci z domów dziecka czy samotnych matek. Warto by w ramach takich projektów nacisk kładziony był na wykorzystanie przez wolontariuszy posiadanych kompetencji (jak w brytyjskim programie RSVP). Podejmowanie przez projektodawców tego typu działań może być promowane dzięki wyraźnemu ich uwzględnieniu w opisie jednego z przewidzianych w Programie obszarów wsparcia.

Ze względu na słabnące więzi międzypokoleniowe, ale także wciąż znaczny w naszym kręgu kulturowym ich potencjał, należy systemowo wspierać rozwój wolontariatu międzypokoleniowego (vide „Seniorzy w akcji”) prowadzonego na przykład w szkołach, szpitalach, czy domach kultury. Z drugiej strony, ta forma działań osób dojrzałych/starszych nie powinna, jak ma to miejsce teraz, zdominować innych wartościowych obszarów aktywności społecznej najstarszych członków społeczeństwa (vide: zapisy w ramach obszaru wsparcia „aktywizacja ludzi starych” - *nota bene*, w odniesieniu do tego tytułu warto zwrócić uwagę na język).

Przykład brytyjskiego programu RSVP pokazuje, iż kolejną wartością wsparcia formą aktywności, służącą jednocześnie dowartościowaniu osób starszych (i w rezultacie poprawie ich jakości życia), jest umożliwienie im odczucia, że mają wiedzę i kompetencje ciągle potrzebne innym członkom społeczeństwa. Przyczyni się do tego także wspieranie takich projektów, w których w ręce starszych wolontariuszy nie tylko oddaje się zarządzanie projektem społecznym, lecz również możliwość wpłynięcia od samego początku na jego kształt. Warto, by tego typu działania były szczególnie wspierane w ramach PO FIO i uwzględnione w wytycznych konkursowych. By jednak była możliwa faktyczna ich realizacja, niezbędne wydaje się stworzenie dla osób dojrzałych oferty szkoleń z zakresu zarządzania projektem, pozyskiwania na taką działalność funduszy oraz pokazujących korzyści płynące z takiego działania.

Ponadto w związku ze zmniejszającym się potencjałem pielęgnacyjnym rodzin (według prognoz GUS do 2030 roku w porównaniu z 2002 rokiem wskaźnik wsparcia oznaczającego liczbę osób zdolnych do wspierania innych spadnie o 46% - z 572 osób na 100 potrzebujących do 263 osób na 100 potrzebujących¹²⁰) i ze względu na ogólną niedostateczną podaż publicznych usług opiekuńczych, działania w obrębie systemu wspierania wolontariatu osób dojrzałych, należałoby ukierunkować na skapitalizowanie potencjału opiekuńczego

¹²⁰ Prognoza ludności na lata 2003-2030, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2002.

zwłaszcza tzw. młodych starych (do 74 roku życia) na rzecz „starych starych” i „najstarszych starych”¹²¹. Takie wspieranie aktywności samych dojrzałych wolontariuszy na rzecz innych osób starszych, potrzebujących ich pomocy, może stać się jednym z obszarów wsparcia przyszłych edycji PO FIO.

Należałyby również (jak postuluje to m.in. Marek Rymsza – zob. analiza stanu wolontariatu osób dojrzałych) rozważyć systemowe powiązanie wolontariatu osób dojrzałych z instrumentami wspierania „schodzenia z rynku pracy”¹²² w formule na przykład wolontariatu kompetencji, w ramach którego szczególnie dobrze sytuowane osoby dojrzałe mogłyby przekazywać innym zdobytą wiedzę i doświadczenie. Wsparcie na takiego typu działania doskonale uzupełniłyby obecny komponent PO FIO odwołujący się do wolontariatu pracowniczego.

W ramach zasad oceny wniosków składanych w Programie warto przewidzieć system specjalnego punktowania projektów skierowanych na rozwój wolontariatu osób dojrzałych w oparciu o wielosektorowe lokalne partnerstwa złożone z potencjalnych wolontariuszy, organizacji pozarządowych, samorządów i lokalnych instytucji publicznych (oparte na przykładzie projektu „Same Plusy. Wolontariat 50+”).

Organizacje pozarządowe zainteresowane podjęciem współpracy z dojrzałymi wolontariuszami powinny mieć możliwość skorzystania ze szkoleń dotyczących pracy z wolontariuszami w starszym wieku, w tym m.in. sposobów wdrażania ich do podejmowania działalności społecznej i następnie wspierania w jej wykonywaniu, wyjaśniających także sposób rozumienia oczekiwanej aktywności osób dojrzałych i starszych w ramach PO FIO. Należy ponadto podjąć działania stymulujące zainteresowanie potencjalnych wolontariuszy tą formą aktywności, w czym dużą rolę mogą odgrywać przykłady innych liderów - wolontariuszy w dojrzałym wieku jako innowatorów w upowszechnianiu nowych stylów życia i aktywnych sposobów spędzania wolnego czasu na emeryturze (przykładów tego typu dostarcza m.in. program „Seniorzy w akcji”). Propagowanie wolontariatu wśród osób dojrzałych należy ściśle powiązać z przekazywaniem im wiedzy na temat polskiego sektora pozarządowego, który ze względu na stosunkowo krótką historię swojego istnienia może być

¹²¹ Por. m.in. P. Błędowski, *Osoby starsze w środowisku lokalnym – lokalna polityka wobec osób starszych i ich partycypacja w życiu społecznym*, [w:] *Sytuacja rodzin i polityka rodzinna w Polsce. Uwarunkowania demograficzne i społeczne*, D. Graniewska (red.), Rządowa Rada Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa 2004 oraz M. Rosochacka-Gmitrzak, *Wsparcie opiekunów nieformalnych – w stronę równowagi społecznych oczekiwań i opiekuńczych możliwości rodzin*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, op. cit., s. 137-157.

¹²² Por. M. Rymsza, *Niestarzejący się sektor w starzejącym się społeczeństwie*, [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor”, nr 25/2011, s. 5.

dla osób dojrzałych szerzej nieznaną formą działalności. Osiągnięciu obu celów służyć może przygotowanie ze środków dostępnych w Programie w ramach pomocy technicznej odpowiednich materiałów informacyjnych oraz promocja całego Programu z wykorzystaniem adekwatnego przekazu. Warto by wsparcie w ramach administrowania programem znalazły także działania skierowane na kształtowanie i promocję standardów współpracy z wolontariuszem w wieku dojrzałym, a może nawet certyfikowania spełniających odpowiednie kryteria organizacji oraz instytucji.

8. Bibliografia

Publikacje, raporty, opracowania:

Active ageing and solidarity between generations, A statistical portrait of the European Union, Eurostat statistical books, European Union 2011.

Arczewska M., *Czy polskie prawo sprzyja rozwojowi wolontariatu?* [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor”, nr 23/2011.

Arczewska M., *Nie tylko jedna ustawa. Prawo o organizacjach pozarządowych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

Batorski D., *Korzystanie z technologii informacyjno-komunikacyjnych*, [w:] *Diagnoza Społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.), Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2011.

Błędowski P., *Osoby starsze w środowisku lokalnym – lokalna polityka wobec osób starszych i ich partycypacja w życiu społecznym*, [w:] D. Graniewska (red.) *Sytuacja rodzin i polityka rodzinna w Polsce. Uwarunkowania demograficzne i społeczne*, Rządowa Rada Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa 2004.

Boguszewski R., *Aktywność społeczna w organizacjach obywatelskich*, komunikat CBOS, luty 2012.

Cox A., *Age of Opportunity. Older people, volunteering and the Big Society*, ResPublica, Civil Society and Social Innovation Unit, wrzesień 2011.

Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2011, s. 271-272, www.diagnoza.com.

Diagnoza potrzeb i oczekiwań mieszkańców Poznania powyżej 50 roku życia, <http://centrumis.pl/assets/files/Senioralia/diagnoza.pdf>.

Dudkiewicz M., Sobiesiak-Penszko P., *Starość w trzecim sektorze – aktywnie czy opiekuńczo?*, [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor”, 25/2011.

Ehlers A., Naegele G., Reichert M., *Volunteering by older people in the EU*, Eurofund, Dublin 2011.

Gdyby nie Grundtvig... 10 lat programu Grundtvig oczami beneficjentów, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2011, http://www.grundtvig.org.pl/sites/grundtvig.org.pl/files/gdyby_nie_grundtvig.pdf.

Grundtvig Senior Volunteering Projects. Tips and resources for a good project, Education and Culture DG, January 2009, http://www.grundtvig.org.pl/sites/grundtvig.org.pl/files/svp_tips_and_resources_for_a_good_project.pdf

Gumkowska M., Herbst J., *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2008*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2009.

Halman L., Luijkx R., *Social capital in contemporary Europe: evidence from the European Social Survey*, Portuguese Journal of Social Science Volume 5 Number 1, 2006 <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=88421>.

Hipsz N., *Potencjał społecznikowski i zaangażowanie Polaków w wolontariat*, komunikat CBOS, luty 2012.

Jamieson A., *Involvement of older volunteers UK*, Birkbeck, University of London 2011 (analiza przygotowana do raportu *Volunteering by older people in the EU*), Eurofund, Dublin 2011.

Kowalczyk K., *Rola dziadków w naszym życiu*, komunikat CBOOS, styczeń 2012.

Makowski G., *Młody, bogaty, wykształcony, religijny - mit polskiego wolontariusza*, komunikat CBOS, maj 2011.

Manual on the Measurement of Volunteer Work, ILO, Genewa, marzec 2011, www.ccss.jhu.edu/pdfs/ILO/ILO_Manual_Core_FINAL_3.2011.pdf.

Narodowy Spis Powszechny 2002, Główny Urząd Statystyczny, www.stat.gov.pl.

Pietrowski D., Skiba R., *Jak zgodnie z prawem współpracować z wolontariuszem?*, seria: *Warto wiedzieć więcej. 3W*, Centrum Wolontariatu – Klon/Jawor, Warszawa 2004.

Prognoza ludności na lata 2003-2030, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2002.

Prognoza ludności na lata 2008-2035, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2009.

A. Łada, J. Kucharczyk, G. Makowski, F. Pazderski, *Europejskie Partnerstwo dla Wolontariatu. Koncepcja kampanii mającej na celu podniesienie poziomu wiedzy i zwiększenie zainteresowania wolontariatem wśród kręgów opiniotwórczych w związku z polską Prezydencją w Radzie UE*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2010, <http://www.isp.org.pl/publikacje,25,444.html>.

Przewłocka J., *Zaangażowanie społeczne Polaków w roku 2010* [w:] *Wolontariat, filantropia, 1%. Raport z badań*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2011.

Putnam R. D., *Demokracja w działaniu: Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak ; Warszawa : Fundacja im. Stefana Batorego, 1995.

Putnam R. D., *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.

Raport medialny. Wizerunek osób starszych w mediach. Sierpień 2007, Fundacja na Recz Kobiet JA KOBIETA, Poznań 2007.

Raport z badania postaw wobec wolontariatu 50+, Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce, Regionalne Centrum Wolontariatu w Elblągu, 2007.

Rosochacka-Gmitrzak M., *Były nieznane. Aktywizacja i upodmiotowienia osób starszych – ruch czy działanie?*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

Rosochacka-Gmitrzak M., *Wsparcie opiekunów nieformalnych – w stronę równowagi społecznych oczekiwań i opiekuńczych możliwości rodzin*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

Rymsza M., Dudkiewicz M., *Współczesne oblicza wolontariatu*, [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor” 23/2011.

Rymsza M., *Niestarzejący się sektor w starzejącym się społeczeństwie*, [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor”, 25/2011.

Same Plusy. Wolontariat 50+. Prezentacja doświadczeń projektu, Stowarzyszenie Centrum Wolontariatu w Elblągu, http://wolontariat2011.pl/wp-content/uploads/50_plus_publicacja_3.pdf.

Sarracino F., *Kapitał społeczny a poczucie szczęścia w społeczeństwie. Doświadczenia 11 krajów europejskich*, University of Siena, <http://www.econ-pol.unisi.it/quaderni/558.pdf>.

Schaik T., *Social Capital in the European Values Study Surveys*, Tilburg University, 2002, <http://www.oecd.org/dataoecd/22/22/2381883.pdf>.

Schimanek T., *Starzenie się społeczeństwa wyzwaniem XXI wieku* [w:] kwartalnik „Trzeci Sektor”, nr 25/2011.

Skuteczna partycypacja. Poradnik dla seniorów-wolontariuszy aktywnie reprezentujących swe środowisko w życiu publicznym, Europejski Projekt SEVIR, Kraków 2008.

Sobiesiak P., „*Działamy, jak działamy*”. *Wzorce działań na rzecz osób starszych w gminie B*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

Sobiesiak P., *Aktywni 60+? Wolontariat osób starszych w Polsce*, Analizy i Opinie nr 117, Instytut Spraw Publicznych, marzec 2011.

Sobiesiak P., *Ukryty potencjał? Sektor pozarządowy w starzejącej się Polsce*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

Sobiesiak P., Zalewska J., *Między wstydem a towarzyskością. Modele uczestnictwa społecznego osób starszych*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak 2002.

Szukalski P. *Starzenie się ludności – wyzwanie XXI wieku*, [w:] P. Szukalski (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009.

Volunteering in the European Union. Final report, Bruksela 2010. <http://europa.eu/volunteering/pl/node/1194>.

Wądołowska K., *Obraz typowego Polaka w starszym wieku*, s komunikat CBOS, tydzień 2010.

Zalewska J., „*Szufladkowanie nie jest dobre. Ludzie starsi nie mogą żyć we własnym getcie*”. *Wzorce działań na rzecz osób starszych w gminie A*, [w:] M. Raclaw (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011.

Zalewska J., *Stary człowiek w kulturze młodości. Doświadczenie starości wśród warszawskich seniorów*, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2009 (niepublikowana praca doktorska).

Ziębińska B., *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice 2007, <http://www.sbc.org.pl/Content/7028/doktorat2757.pdf>.

55+ Seniorzy w akcji, www.seniorzyw akcji.pl/userfiles/file/seniorzy_w_akcji.pdf.

Akty prawne i dokumenty oficjalne:

Decyzja Nr 1720/2006/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 15 listopada 2006 r. ustanawiająca program działań w zakresie uczenia się przez całe życie, z dn. 24.11.2006 roku (Dz. U. UE nr L 327/45).

Długofalowa polityka rozwoju wolontariatu w Polsce, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa, grudzień 2011, http://erw2011.gov.pl/static/upload/dugofalowa-polityka_300811_fin.pdf.

Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Bruksela, 3.3.2010, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna, http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf.

Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju, Projekt, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa, 17 listopada 2011, <http://zds.kprm.gov.pl>.

Projekt Strategii Rozwoju Kapitału Ludzkiego, Warszawa, 15 Listopada 2011, www.mrr.gov.pl.

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa, listopad 2011, <http://ks.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/strategia-rozwoju-kapitalu-spolecznego.php>.

Strategia Rozwoju Kraju 2020, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, listopad 2011, www.mrr.gov.pl.

Ustawa o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych z dnia 17 grudnia 1998 r. (Dz. U. z 2009 r., nr 153, poz. 1227, z późn. zm.).

Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy z dnia 20 kwietnia 2004 r. (Dz. U. z 2004 r., nr 99, poz. 1001, z późn. zm.).

Ustawa z dn. 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. z 2003 r. nr 96, poz. 873, z późn. zm.).

Ustawa z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych (Dz. U. z 2010 r., nr 51, poz. 307).

Strony internetowe:

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_cz_en.pdf

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_nl_en.pdf

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_pl_en.pdf

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_pl_pl.pdf

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_se_en.pdf

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_si_en.pdf

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_fact_sk_en.pdf

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>

<http://www.centrumis.pl/miejska-rada-seniorow.html>

http://www.csv_rsvp.org.uk

http://www.filantropia.org.pl/pl/dzialalnosc/co_zrobilismy/Aktywizacja_osob_starszych/Sam_e_plusy_Wolontariat_50.html

<http://www.gdansk.pl/seniorzy,1520,20730.html>

http://www.grundtvig.org.pl/odnosniki-podstawowe/informacje-o-programie-grundtvig#Akcje_zdecentralizowane

<http://www.pozYTEK.gov.pl/FIO,379.html?PHPSESSID=d26530247878006e396e958a6b91ad>

<http://www.seniorzywakcji.pl/?p=261>

<http://www.udskior.gov.pl/Organizacje,kombatanckie,o.ogolnopolskim,zasiegu,dzialania,124.html>

<http://www.wroclaw.pl/265782.dhtml>

www.seniorzywakcji.pl